

Оріон

Ігор Шупак
Ірина Піскарьова
Олена Бурлака

ВСТУП 5 до ІСТОРІЇ

УДК 94*кл5(075.3)
Щ96

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 31.05.2018 № 551)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Щупак І. Я.

Щ96 Вступ до історії : підруч. для 5 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, І. О. Піскарьова, О. В. Бурлака. — К. : УОБЦ «Оріон», 2018. — 192 с. : іл.

ISBN 978-617-7485-79-6.

УДК 94*кл5(075.3)

ISBN 978-617-7485-79-6

© І. Я. Щупак, І. О. Піскарьова,
О. В. Бурлака, 2018
© УОБЦ «Оріон», 2018

Дорогі діти!

Вітаємо вас — ви розпочинаєте вивчати історію! Вашим першим помічником в осягненні історії України та світу буде цей підручник. Зазвичай на кожному уроці ви будете вивчати один його параграф. Він містить навчальний текст, ілюстрації, пояснення основних понять.

Зорієнтуватись у підручнику допоможуть рубрики.

Пізнавально й цікаво

Пофантазуймо!

Поміркуймо!

Варто запам'ятати!

Діємо: практичні завдання

Багато цікавої історичної інформації нині можна знайти в мережі Інтернет. Дізнатися більше, виконати цікаві тренувальні вправи ви зможете, скориставшись своїми гаджетами за допомогою QR-кодів та інтернет-посилань, що супроводжують текст підручника.

Автори запропонували цікаві завдання й запитання, які дозволять вам навчитися розмірковувати, порівнювати та пояснювати певну історичну інформацію.

Перевірити, як добре ви зрозуміли навчальний матеріал, допоможуть запитання й завдання наприкінці параграфів. Вони поділяються на такі підрубрики: «Знаю нове», «Обговорюємо в групі», «Мислю творчо».

Зверніть увагу на поради, які допоможуть вам працювати з підручником.

Пам'ятка для роботи з підручником

1. Опрацьовувати матеріал параграфа потрібно осмислено, уникаючи механічного запам'ятовування.
2. Якщо ви опрацьовуєте параграф як домашнє завдання, — намагайтеся це зробити того самого дня, коли відбувся урок і ще свіжа пам'ять про розглянутий на уроці матеріал.
3. Уважно прочитайте назву параграфа, а також запитання на початку тексту — це допоможе вам зрозуміти, про що йтиме мова.
4. Протягом читання звертайте увагу на виділені поняття, дати, імена, а також ілюстративний матеріал. ВАЖЛИВО: не намагайтеся дослівно завчити поняття — спробуйте їх зрозуміти, усвідомити.
5. Якщо під час читання вам трапилися незрозумілі поняття, назви, — зверніться до додаткових джерел інформації або до дорослих.
6. Для того щоб краще засвоїти матеріал, виконайте завдання після тексту. Разом ми вирушаємо в захопливий світ історії.

Бажаємо вам успіхів! У вас усе вийде добре!

Подумайте, коли ми в розмовах вживаємо слово «історія».

1. ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ І ЧОМУ ІСТОРІЯ ВАЖЛИВА

Поява на Землі динозаврів і давньоєгипетських пірамід, відкриття нових земель і жорстокі війни, перший політ людини на Місяць і навіть ваше навчання в четвертому класі — усе це історія, усе це відбувалося колись.

Ви чули, як кажуть:

«Я розповім тобі історію...»;

«Зі мною трапилась така історія...»;

«А колись було так...».

З давніх-давен слово «історія» означає звістку, розповідь про минуле (далеке і близьке) людини, родини, народу. Людство завжди цікавилось минулим. З тих часів, коли люди оволоділи мовою, вони почали передавати перекази про минуле з вуст в уста.

Іноді оповідачі фантазували у своїх розповідях, і тоді народжувались **легенди та міфи**. Дехто намагався передати свої відчуття щодо подій минулого — і тоді з'являлися вірші та пісні.

Однак реальні події минулого часто не менш цікаві, ніж вигадані й дофантазовані. Ми згадуємо події та людей, які брали в них участь. І ця пам'ять допомагає нам **зрозуміти**, звідки людина родом, чому так розуміє навколишній світ. **Часто в історіях народів і країн люди шукають підказку, як діяти в майбутньому, аби уникнути помилок.**

2. ЯК МИ ДІЗНАЄМОСЬ ПРО МИНУЛЕ

Здавна люди переповідали історію життя. Згодом історії з минулого почали записувати. Поступово знання про минулі часи накопичувалися, оскільки до раніших розповідей додавалися оповіді про пізніші події. Так утворювався ланцюг знань про минулі часи. Однак цей ланцюг іноді уривався, бо часто зникали безслідно і згадки про минуле, і давні записи.

Багато пам'яток минулого заховані під товщами ґрунту, в густих джунглях. Недарма колись давно стародавні греки розуміли історію як **розслідування, пізнання**.

Пізнавально й цікаво

Міф — це витвір фантазії людей, їхнє уявлення про явища природи або події минулого.

Сили природи в міфах мають вигляд живих істот, або навпаки: живі істоти наділені силою явищ природи. Міфи та легенди розповідають про богів і героїв.

Міфічна істота Кентавр

У наступному, 6 класі, ви будете вивчати захопливі легенди й міфи Стародавньої Греції

Історичні знахідки

Поміркуймо!

Як називають дослідників минулого?

З пригодницьких книжок і фільмів ми знаємо, що розслідуванням займаються слідчі. За знайденими речами вони встановлюють, які події відбувалися. Так само й історики теж шукають стародавні речі, писемні згадки, за допомогою яких установлюють події, що колись трапилися.

Фотографії як джерело історичних відомостей

Розгляньте три шкільні світлини. Як ви думаєте, яка з них найдавніша, а яка — найновіша? Чому ви так вважаєте? З фотоальбому вашої родини доберіть світлини, що ілюструють події різних років.

3. ІСТОРІЯ КОЖНОЇ РОДИНИ — ЦЕ ЧАСТИНА ІСТОРІЇ КРАЇНИ

У кожного з нас є своя історія. Є історія наших родин, наших рідних. Є історія в кожного міста й села. Є історія народів і країн. **Історія кожної людини, кожної родини — це частина історії країни.** Історія нашої України є невід’ємною складовою всесвітньої історії, адже це — частина спільної історії народів нашої планети.

Історія людства дуже різноманітна. Часто-густо навіть одну й ту саму подію описують по-різному. Це пов’язано з тим, що історію пишуть люди, які мають власні переконання й уявлення про те, що таке добре і погано; що важливо, а що — ні.

Діємо: практичні завдання

Дізнайтеся, учасниками яких подій в історії нашої держави були члени вашої родини.

Поміркуймо!

Свідчення 1.

З універсалу коронного гетьмана Й. Потоцького (серпень 1742 р.)

Мій обов'язок — довести до відома вельможних їх милості панів... про селянина Довбуша, який відомий в цілім Покутському і Підгірському краю своєю злістю і зухвалістю, що він вже три роки нападає з ватагою зібраних опришків на містечка і села: грабує, вбиває і нищить.

Свідчення 2.

Із сучасного інтернет-ресурсу

Перші відомості про героїчну боротьбу Олекси Довбуша проти гнобителів містяться в документах, датованих 1738 роком. Опришки діяли на території Прикарпаття, Закарпаття та Буковини. Вони здійснювали набіги на панські маєтки, садиби лихварів, торговців, заможних селян. Захоплене майно віддавали бідним селянам, серед яких вони мали велику підтримку.

1. Про кого розповідається в уривках?
2. Чим різняться судження авторів уривків про Олексу Довбуша?
3. Подумайте, чому ставлення авторів документів до Олекси Довбуша є різним.

4. ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ, ЧАС, ПРОСТІР, ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ТА ЯВИЩА

Усе, що колись дійсно відбувалося, — це історичні факти. Дата вашого народження — це теж **історичний факт**, який належить до минулого.

Дата народження — це початок вашої історії. **День, місяць і рік** народження — це **час**, а **місце** вашого народження — це **простір**.

Історія людства подібна до життя людини. Вона складається з **історичних подій**, які колись відбулися. Вони так вплинули на життя суспільства, що люди прагнули їх запам'ятати й розповісти про них нащадкам.

Певні події, особливості життя людей час від часу повторюються, мають спільні ознаки (наприклад, культура, повстання, релігія). Їх називають **історичними явищами**.

Пізнавально й цікаво

Уся історія людства складається з ланцюга історичних подій і явищ, що є **історичним процесом**.

Варто запам'ятати!

Родинна реліквія — це будь-яка річ, що має особливе значення для членів сім'ї, що передається в родині від покоління до покоління.

Історики досліджують минуле й дізнаються про історичні події та факти.

Про історію родини можуть розповісти світлина, документи, речі, родинні реліквії.

Уявіть, що ви досліджуєте історію родини за поданими тут зображеннями. Що ви можете розповісти про історію цієї родини?

Запитайте у своїх рідних, які сімейні реліквії зберігаються у вашій родині.

5. МИ ВИВЧАЄМО ІСТОРІЮ

Поміркуймо!

Спробуйте продовжити речення: «Розкажу я вам цікаву історію, яка трапилась зі мною...»; «Сьогодні на уроці з історії ми...».

Чи в однаковому значенні у ваших реченнях вжито слово «історія»? Обґрунтуйте свою думку.

Історія — навчальний предмет, який ми з вами починаємо вивчати. *Що, де й коли відбулося* — головні запитання, з яких починають вивчати історію.

Проте відповідей на ці запитання недостатньо. *Чому сталася подія, які вона мала наслідки?* Вивчаючи історію, ми краще розуміємо, чому відбуваються ті чи інші події в нашому житті.

Водночас ми маємо розуміти, що **історія як наука** та **історія як шкільний навчальний предмет** суттєво відрізняються. Спробуймо розібратися, у чому тут відмінність.

Варто запам'ятати!

Історія — це наука про життя людей у минулому, про їхні заняття, думки та дії.

Наука історія ретельно досліджує, установлює історичні факти, описує історичний процес, намагається пояснити зв'язок між тими чи іншими подіями та явищами.

Під час уроків історії ви будете вивчати вже відомі, підтвержені історичні відомості. Хоча також діятимете, як дослідники. Будете опрацьовувати історичні документи, порівнювати їх, розмірковувати про важливі історичні явища. Як справжні учені, будете добирати джерела з історії рідного краю, досліджувати родовід.

Якщо запитати: «Навіщо вивчати історію в школі?» — то відповідь закодовано в мудрості наших предків:

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? Яких батьків?*

Тарас Шевченко

Тарас Шевченко

Поміркуймо!

Навіщо, на думку Тараса Шевченка, потрібно вивчати історію? Поцікавтеся, які історичні твори написав Т. Г. Шевченко. Про що в них розповідається?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть значення понять: «історичний факт», «історичний час», «історичний простір», «історичні події», «історичний процес», «історичні явища», «родинна реліквія».
2. Чому люди згадують події свого життя: зустрічі, переживання, враження?
3. Що вивчає наука історія?
4. Навіщо вчені досліджують минуле людства?
5. Поясніть, чим відрізняється наука історія від навчального предмета історії.
6. Розгадайте онлайн-кросворд «Історичний словничок», перейшовши за посиланням: <https://goo.gl/ENQjPD>.

II. Обговорюємо в групі

1. Розшифруйте хмаринку слів і складіть крилатий вислів. Як ви розумієте його зміст?

2. Як ви думаєте, чому є запитання історії, на які людство не може знайти відповіді?
3. Уявіть, що ви прибули до іншої країни й маєте можливість відвідати урок історії в 5 класі. Про що, передусім, ви хотіли б дізнатися?

III. Мислю творчо

Започаткуйте спільно з дорослими (батьками, вчителем) створення лепбуку на одну з тем: «Історія моєї родини», «Шкільне життя». Наприкінці навчального року представте свій проект у класі.

Пізнавально й цікаво

Лепбук (з англ. lapbook — *наколінна книжка*) — саморобна паперова книжечка з кишеньками, «дверцятами», «віконцями», рухливими деталями, які можна діставати, перекладати, складати на свій розсуд.

Відлік часу в історії

§2

Як пов'язані історія і час

Як ви думаєте, що означає вислів «Історія — наука про людей у часі»?

1. ІСТОРІЯ — НАУКА ПРО ЛЮДЕЙ У ЧАСІ

Історію прийнято вимірювати часом.

Ще в сиву давнину люди помічали, що всі події їхнього життя чергуються, відбуваються одна за одною. Вони розуміли, що є **минуле**, **сьогодення** та **майбутнє**. Водночас усвідомлювали зв'язок між окремими подіями.

У давнину люди орієнтувалися в часі та просторі за допомогою Сонця й зірок. Спостереження за періодичністю руху небесних тіл привели до встановлення одиниць виміру часу: **доба** (день і ніч разом), **тиждень**, **місяць**, **рік**.

Першими годинниками в історії були сонячні пристрої. Вони були досить простими і склалися з увіткнутої в землю палички по центру кола, поділеного на сектори. Тінь, пересуваючись по такій «шкалі», вказувала на приблизний час.

Пізніше почали використовувати водяні й піскові годинники, винайшли кишенькові та баштові, маятникові й електронні. Найточнішими у світі є атомні годинники, які вимірюють час за допомогою найменших частинок — атомів.

Пофантазуймо!

Уявіть, якими будуть годинники майбутнього.

1. Визначте, який із зображених годинників є: сонячним, пісковим, водяним, кишеньковим, наручним, баштовим, електронним.
2. Розташуйте прилади для вимірювання часу в хронологічній послідовності — від найдавнішого до сучасного.

2. ХРОНОЛОГІЯ ТА ЛІТОЧИСЛЕННЯ

Визначити точний час певної події, тобто її дату, допомагає **хронологія**.

Варто запам'ятати!

Хронологія — наука, що вивчає способи обчислення часу.

Кожна з історичних подій має свою дату. Щоб краще розуміти минуле, люди запам'ятовували або записували події в **хронологічній послідовності**. Наприклад, коли розпочалась якась подія й коли вона закінчилася, що відбувалося напередодні цієї події та що — по її завершенню.

Пізнавально й цікаво

Багато наукових понять у нашій мові мають іншомовне походження. Знаючи деякі грецькі слова, можна легко пояснити чимало понять. Наприклад: «хроно» з грецької — це *час*; «логос» — *наука*, або *слово*; «гео» — *земля*; «графо» — *пишу*.

Спробуйте пояснити значення слів «хронологія», «географія», «геологія».

Варто запам'ятати!

Хронологічна послідовність — черговість подій, етапів роботи в часі, порядок їх розташування за часом.

Не знаючи дати події, ми не можемо її пояснити — виявити зв'язки з іншими подіями, оцінити вплив цієї події на життя людей.

Діємо: практичні завдання

Укладіть список справ, які ви сьогодні виконали протягом дня, нумеруючи їх порядковими номерами. Таким чином у вас вийде хронологічна послідовність подій.

Хронологія дозволяє встановити точний час подій відповідно до сучасних уявлень про вимірювання часу.

Річ у тім, що в різні часи люди рахували час по-різному, навіть точки відліку часу обирали різні. І сьогодні існують розбіжності у визначенні часу в деяких регіонах світу. Наприклад, найпоширенішою є система **християнського літочислення**. Точкою відліку взято рік народження Ісуса Христа — 753 рік від часу заснування Рима.

Водночас у деяких країнах Сходу діє **мусульманський календар**. Він бере початок від 16 липня 622 року — року переселення пророка Мухаммада з Мекки до Медіни. Навіть доба в мусульман починається із заходом сонця, а не опівночі, як у країнах, що живуть за християнським літочисленням.

Поміркуймо!

Ураховуючи те, що мусульманське літочислення починається із 622 року, визначте, який зараз рік у мусульманських країнах.

На підставі результату задачі поясніть вислів: «Відносний характер часу».

3. КАЛЕНДАРНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ЧАС

Історичний час — це період людської діяльності, який розпочинається в час виникнення людини і триває, перетікаючи з минулого в майбутнє.

Історичний час не слід плутати з календарним часом.

Пізнавально й цікаво

Слово «календар» походить від латинського слова *calendarium* — *боргова книга*. У Стародавньому Римі боржники платили належні з них відсотки першого числа кожного місяця, яке оголошували глашатаї, називалося воно «календи», від латинського слова *calleo* — *проголошувати*.

Система відліку часу називається календарем. **Календар** — це система визначення часу, яка ґрунтується на астрономічних явищах: зміні пір року, обертанні Землі навколо Сонця та зміні фаз Місяця. Простіше кажучи, календар — це упорядкований список днів року з поділом на тижні, місяці та позначенням свят.

В історії людства відомі різні календарі. Їх створювали різні народи.

Наприклад, на землях сучасної України до прийняття християнства рік складався із чотирьох пір року. Новий рік починався з весни.

Відомими у світі є також вавилонський календар, календар індіанських племен Америки майя, ісламський календар та інші.

Астрономічний календар Давнього Єгипту (сучасна реконструкція)

Календар майя

Сучасний перекидний календар

Як часто ви користуєтеся календарем?
Як це впливає на ваше життя?

Календарний час — це точний час, або дата тієї чи іншої події.

Наприклад: 24 серпня 1991 року — ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України.

Поміркуймо!

Як ви думаєте, з нагоди якої події було встановлено в центрі Києва цей квітковий годинник? З'ясуйте календарний та історичний час цієї події.

4. ГРИГОРІАНСЬКИЙ КАЛЕНДАР

У більшості країн світу використовують **григоріанський календар**. За цим календарем початком відліку часу прийнято вважати дату народження Ісуса Христа. Весь історичний час до народження Ісуса називають «до нашої ери» (скорочено **до н. е.**). Роки до нашої ери рахують у бік зменшення. У «нашій ері» роки йдуть у бік збільшення.

Пізнавально й цікаво

Календар ділить час на календарні роки тривалістю 365 або 366 днів. Роки тривалістю 365 днів називають звичайними, а роки тривалістю 366 днів — високосними.

Григоріанський календар був упроваджений 4 жовтня 1582 року папою римським Григорієм XIII. Середня тривалість року в григоріанському календарі становить 365 днів 5 годин 49 хвилин і 12 секунд.

5. ДАТА, РІК, СТОЛІТТЯ, ТИСЯЧОЛІТТЯ

Незалежно від того, яка система літочислення діє, прийняті універсальні назви відрізків часу.

Варто запам'ятати!

Дата — календарний час якої-небудь події.

Рік — одиниця виміру часу, що дорівнює періоду оберту Землі навколо Сонця (12 місяців, або 365 діб).

Століття — проміжок часу, який дорівнює 100 рокам.

Тисячоліття — відрізок часу 1000 років.

Ера — великий проміжок часу, більший за епоху чи період.

Для написання великих історичних дат використовують скорочення: мільйон (**млн**), тисячоліття (**тис.**), століття (**ст.**), рік (**р.**).

Також в історії прийнято тисячоліття і століття позначати латинськими цифрами.

Варто запам'ятати!

Відповідність арабських і латинських цифр: 1 — I, 2 — II, 3 — III, 4 — IV, 5 — V, 6 — VI, 7 — VII, 8 — VIII, 9 — IX, 10 — X, 11 — XI, 12 — XII, 13 — XIII, 14 — XIV, 15 — XV, 16 — XVI, 17 — XVII, 18 — XVIII, 19 — XIX, 20 — XX.

Діємо: практичні завдання

Поцікавтеся, у якому столітті ми живемо та як записують його значення.

Важливо пам'ятати, що номер століття відрізняється від числового значення років. Його потрібно навчитися встановлювати.

Наприклад, якщо хрещення Русі відбулося 988 року, то ми говоримо, що ця подія відбулася в X (десятому) столітті.

Діємо: практичні завдання

Спробуйте визначити, у якому столітті відбулися такі події: початок Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648 р.), народження Тараса Шевченка (1814 р.), прийняття Конституції незалежної України (1996 р.).

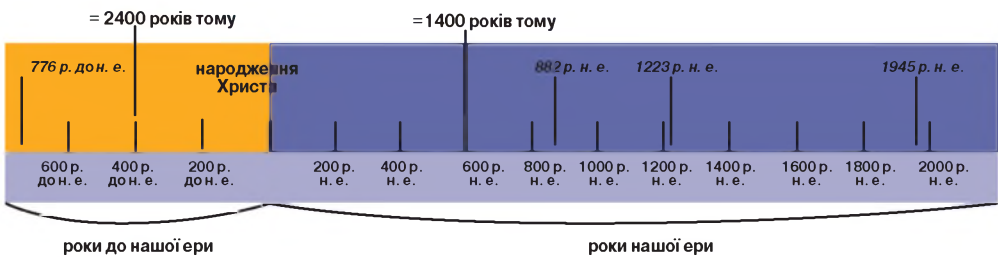

Поспілкуйтеся зі своїми рідними, дізнайтеся, якими письмовими приладдя-ми вони користувались у школі. Спробуйте створити невеличкий хронологічний ряд засобів для письма.

6. ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ НА ШКАЛІ ЧАСУ

З метою упорядкування подій і відображення їхньої послідовності історики користуються **шкалою часу** та укладають **хронологічні таблиці**.

Діємо: практичні завдання

Як створити шкалу часу

1. Накресліть шкалу часу — пряму лінію, поділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певну кількість років.
2. Посередині шкали поставте чітку риску, яка відокремлює час до н. е. від н. е., а наприкінці — стрілочку, що символізує рух часу.
3. Позначте на шкалі часу свій рік народження та рік, у якому ми живемо.

Дата події	Подія
24 серпня 1991 р.	Проголошення незалежності України
28 червня 1996 р.	Прийняття Конституції України

Варто запам'ятати!

Відлік років до нашої ери ведеться у зворотному напрямі. Наприклад, за 100-м роком настає 99-й, потім 98-й, 97-й, 96-й тощо.

У хронології немає «нульового» року. Тож 1 р. до н. е. безпосередньо прилягає до 1 р. н. е., а число років до н. е. зростає в міру віддалення в минуле. Однак місяці, числа в них і дні тижня рахують так само, як і в роках н. е. Отже, межа між 1 р. до н. е. і 1 р. н. е. — «мить», що розділяє 31 грудня 1 р. до н. е. і 1 січня 1 р. н. е.

Діємо: практичні завдання

Палац Кирила Розумовського
в м. Батурін Чернігівської області

Вежі-хмарочоси в м. Дніпро

Житло мисливців на мамонтів
з Межиріцької стоянки на Черкащині
(реконструкція в Національному
науково-природничому музеї
Академії наук України)

Михайлівський
Золотоверхий монастир у м. Київ

Розташуйте зображені архітектурні споруди в хронологічній послідовності — від найдавнішої до найсучаснішої.

Історія України та Європи на шкалі часу

Чи замислювалися ви, як жили люди в далекому минулому?

1. КУЛЬТУРНІ ЕПОХИ ІСТОРІЇ

З появою людини два мільйони років тому розпочалась найдовша історична епоха первісного суспільства. 5 тисяч років тому народилась нова доба — Античність. На зміну цій культурній епосі прийшли Середні віки. Усе більше використання механізмів і машин знаменувало прихід Нового часу. Ці **культурні епохи** стали сходинками в розвитку людства.

КУЛЬТУРНІ ЕПОХИ

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

АНТИЧНІСТЬ

СЕРЕДНІ ВІКИ

НОВИЙ ЧАС

Варто запам'ятати!

Культура — досягнення людства в матеріальному та духовному житті.

Культурні епохи — історичні періоди, які характеризуються певним рівнем матеріальних, технічних і духовних досягнень.

Діємо: практичні завдання

1. Накресліть у зошиті шкалу часу й позначте на ній згадані в параграфі періоди та події європейської історії й історії України. Проілюструйте їх малюнками та світлинами.
2. За матеріалами вашої шкали часу укладіть два-три завдання й запропонуйте своїм однокласникам поміркувати над ними.

2. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО (2 МЛН РОКІВ — III ТИС. ДО Н. Е.)

Первісні люди жили в єдності з природою. Вони займалися полюванням і рибальством, збирали плоди дерев та їстівні корені рослин. Тобто перші люди брали від природи те, що їм було потрібно, у готовому вигляді.

заснували міста. У Криму найбільшими серед них були Херсонес і Пантікапей, у гирлі річки Південний Буг розташувалась Ольвія, а в гирлі Дністра — Тіра.

Поміркуймо!

У перекладі з грецької Херсонес — півострів, Пантікапей — рибний шлях, Ольвія — щаслива. Чому греки давали такі назви заснованим містам?

У Північному Причорномор'ї жили племена **скіфів**, які мали тісні відносини з греками. В Україні досі збереглися скіфські кургани — поховання знатних скіфів. Під час розкопок знайшли предмети побуту скіфів, зброю, чудові прикраси. На мистецтво скіфів великий вплив справила грецька антична культура.

Золота пектораль
(курган Товста Могила,
Дніпропетровська область)

Золотий гребінь (курган Солоха,
Запорізька область)

Що нам можуть розповісти знахідки зі скіфських курганів про природу, життя й заняття скіфів?

4. СЕРЕДНІ ВІКИ (СЕРЕДИНА V СТ. — КІНЕЦЬ XV СТ.)

У деяких старих містах України чи інших країн Європи ви могли звернути увагу на могутні старовинні замки, храми зі стрільчастими віконницями. Ці пам'ятки залишилися нам у спадок від епохи Середніх віків (або Середньовіччя).

Віра в Бога посідала важливе місце в житті суспільства. Будівництво величних християнських храмів — соборів — об'єднувало людей багатьох поколінь.

Більшість сучасних міст Європи беруть свій початок саме від доби Середньовіччя. У містах вирувало життя. Розвивалися ремесла й торгівля. Люди дедалі більше розуміли необхідність навчання — так виникли університети.

В епоху Середньовіччя на українських теренах протягом IX–XIII ст. існувала **Київська держава (княжа Русь-Україна)** із центром у м. Київ. До наших днів багато стародавніх міст України прикрашають величні споруди — пам'ятки архітектури давньоруських часів.

Спадкоємицею Русі-України стала **Галицько-Волинська держава** (її ще називають **Королівство Руське**). В українському народі живе пам'ять про короля цієї держави Данила Галицького.

5. НОВИЙ ЧАС

Новий час триває з кінця XV ст. до сьогодні. Протягом цього періоду сформувалося сучасне суспільство. Різноманітні технічні винаходи, як-от: машини, електрика, штучні матеріали — дали змогу зробити життя людей комфортнішим. Завдяки розвитку науки та техніки американці брати Райт змогли справдити мрію людини про політ у небо. У 1911 р. Юрій Гагарін здійснив перший політ людини в космос.

Поступово люди усвідомили цінність свободи, важливість поваги одне до одного. Щоправда, шлях до свободи пролягав через революції та війни.

Болонський університет — найстаріший університет Європи, заснований у 1088 р. На 1481/1482 навчальний рік Юрій Котермак із Дрогобича був обраний ректором цього навчального закладу

Пізнавально й цікаво

Чи знаєте ви, що слово «студент» походить від латинського «студере» — старанно навчатися?

Літак братів Райт

Перший космонавт Юрій Гагарін

Для українського народу Новий час — це час боротьби за відродження своєї державності.

У результаті ослаблення Росії-України сусідні держави поглинули наші землі. Першими на боротьбу за волю стали **козаки**. Українське лицарство гуртувалось на **Запорозькій Січі**. До наших днів збереглася пам'ять про видатних ко-

зацьких гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Івана Мазепу.

Минув час, і народні інтереси почали захищати **видатні діячі української культури XIX ст.** Вони відстояли право українців на розвиток власної культури, утвердження рідної мови.

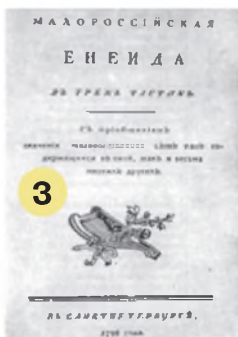
Боротьба за волю загострилася в часи **Української революції 1917–1921 рр.** На жаль, тоді в жорстокому протистоянні з іноземними поневолювачами українцям не вдалося відстояти свою державу. Та мріяти про власну державу вони не припинили.

Революція гідності

Козацькі клейноди

3

1. Дізнайтеся дату або період історії, до яких належать подія, предмети і твір, зображені на ілюстраціях.
2. Розташуйте ілюстрації в хронологічному порядку.

«Енеїда» — перший твір нової української літератури

У **1991 р.** здійснилася мрія багатьох поколінь українців — було **проголошено незалежність України**.

Наш народ відстоював цінності свободи під час **Революції гідності 2013–2014 рр.** Після неї вороги окупували Крим, розпочали війну на Сході України. Сьогодні бійці на фронті та волонтери, люди різних професій, націй і релігій відстоюють свободу і незалежність нашої держави.

Отже, **епоха Нового часу — це епоха творення нової України, вільної та незалежної європейської держави.**

6. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА ШКАЛІ ЧАСУ

Якою буває шкала часу? Комусь таке запитання може видатися дивним, тому що шкалу часу традиційно зображають у вигляді прямої лінії. Але простір може змінюватися, переломлюватися, округлятися. Те саме можна сказати і про час. Шкала часу може ставати колом, спіраллю, параболою. Наприклад, усім відома фраза, що все в цьому світі повторюється. Та насправді історія розвивається, тому ми маємо говорити не про рух по колу, а про розвиток по спіралі.

Уявімо історію України саме в такому вигляді.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть значення понять: «культура», «культурна епоха».
2. Уважно розгляньте «Історичні хмаринки»: знайдіть помилки в їхньому змісті, розташуйте хмаринки у хронологічній послідовності.

3. Дізнайтеся, коли й де було засновано перший університет на українських теренах. Визначте, скільки років відділяє цю подію від заснування Болонського університету та від наших часів.
4. Коли було засновано перший вищий навчальний заклад у вашому регіоні? Складіть задачу на лічбу часу з виявленою датою.
5. Представте у класі укладену за ходом роботи з текстом параграфа шкалу часу.

II. Обговорюємо в групі

1. Поясніть, як природа, клімат впливали на життя стародавньої людини.
2. Якими винаходами Античності, Середньовіччя ми користуємося сьогодні?
3. Подумайте, чи можна на підставі знань про зміну історичних епох стверджувати, що історія рухається по колу.
4. На основі отриманої інформації про особливості культурних епох спробуйте довести, що історія України — це складова європейської історії.
5. Зіграйте в онлайн-гру «Історія України на шкалі часу» (посилання: <https://goo.gl/WHqfb5>).

III. Мислю творчо

1. Спробуйте за допомогою піктограм створити невеличку розповідь про життя трипільців.
2. Побудуйте шкалу часу за допомогою сучасної комп'ютерної гри «Майнкрафт» і позначте на ній за допомогою написів чи комп'ютерних образів історичні епохи.

Практична робота № 1. Відлік часу в історії, робота зі шкалою часу

1. ШКАЛА ЧАСУ

Коли наука тільки зароджувалася, хронологію відносили до математики, а також, як не дивно, до астрономії. Але ближче до XVIII ст. хронологія за іронією долі потрапляє в розряд гуманітарних наук, але по суті залишається точною наукою. Таким чином, поняття «шкала часу», будучи математичним поняттям, потрапляє в історичну науку, вимагаючи в той же час від нас добрих знань з математики. Отже, спробуймо зайнятися історичною математикою.

За допомогою шкали часу розв'яжіть хронологічні задачі:

1. У VII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї з'являються перші античні міста-колонії. Скільки століть тому відбулася ця подія?
2. Згідно з легендою, Рим був заснований у 753 р. до н. е. Коли йому виповнилося 2000 років?
3. Філософ Сократ жив у 470–399 рр. до н. е. Чи міг він бути очевидцем Саламінської битви, що відбулася в 480 р. до н. е.?
4. Обчисліть, скільки минуло років від початку володарювання князя Данила Романовича (1238 р.) до його урочистого коронування в 1253 р.

5. У 1989 р. урочисто святкували 500-річчя виникнення українського козацтва. Якого року сягає перша згадка про козаків у писемних джерелах?

6. Міста Пантікапей і Ольвія (грецькі міста-держави на території сучасної України) були засновані в VI ст. до н. е., місто Київ — у V ст. н. е. Скільки століть відділяють ці події?

7. Сьогодні вважається, що писемність виникла 5 тис. років тому. У якому тисячолітті це сталося?

8. У 1922 р. англійський археолог Г. Картер знайшов гробницю єгипетського фараона Тутанхамона. Скільки років недоторканою пролежала в саркофазі мумія фараона, якщо 18-річний Тутанхамон помер 1342 р. до н. е.? У якому році народився Тутанхамон?

9. У 1997 р. археологи знайшли залишки давнього поселення, яке було спалено 5533 роки тому. У якому році відбулася пожежа?

10. Тарас Шевченко народився в 1814 р. У якому році відзначатимуть 250-річчя від дня його народження?

Поміркуймо!

Про який історичний час ідеться в кожній із цих задач?

2. РІК І СТОЛІТТЯ

Накресліть таку таблицю у вашому зошиті й співвіднесіть рік і століття, розмістивши їх у клітинках поряд.

Рік	Століття	Рік	Століття
440 р.	XIX ст.	1814 р.	XXI ст.
75 р. до н. е.	III ст.	882 р.	VIII ст.
1648 р.	IX ст.	240 р.	I ст. до н. е.
2010 р.	V ст.	745 р.	XVII ст.

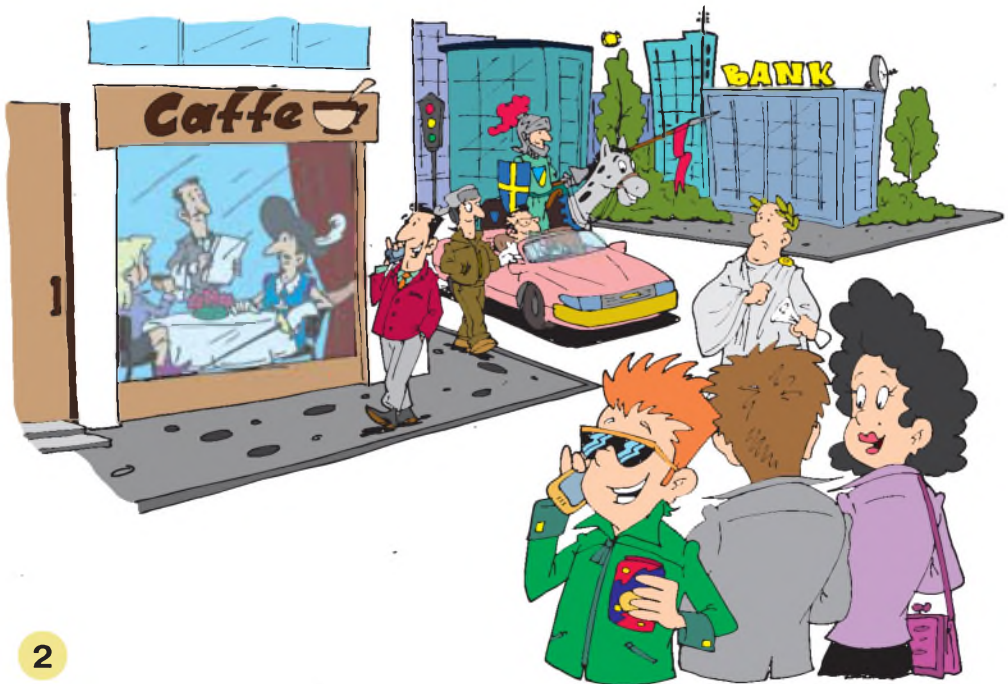
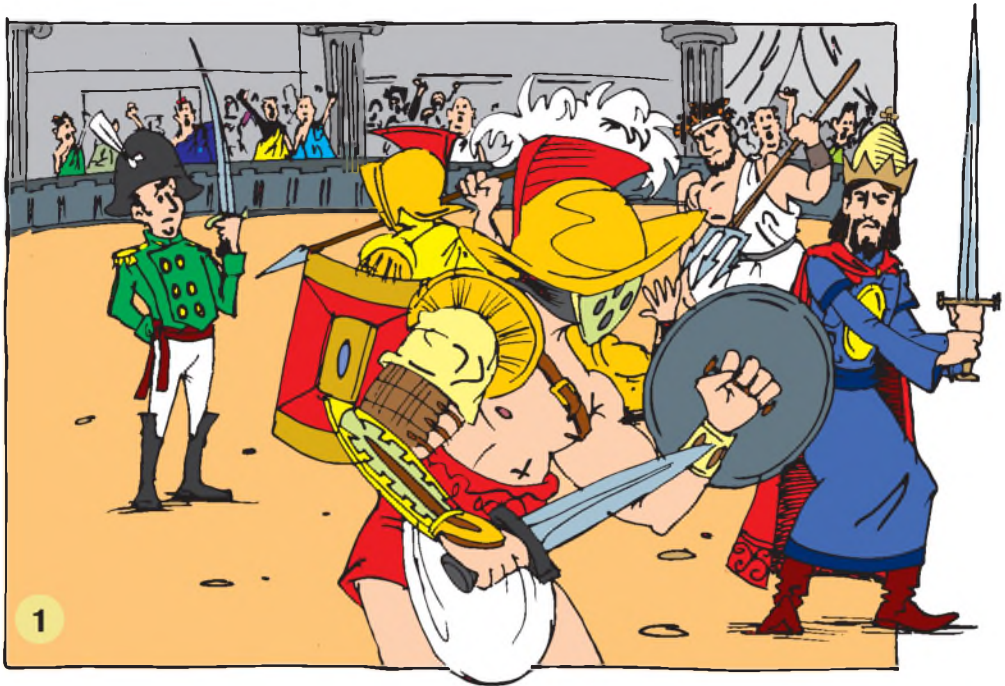
3. ДАТИ

Перепишіть це завдання у ваш зошит і заповніть пропуски в датах.

1. XXI століття почалося у _____ році.
2. XII століття завершилося в _____ році.
3. 882 рік належить до _____ половини _____ століття.
4. 1501 рік належить до _____ століття.

4. ЗАЙВИЙ ПЕРСОНАЖ

Знайдіть на історичних картинах зайвих персонажів.
Обґрунтуйте свій вибір.

5. ХРОНОЛОГІЧНА ПОСЛІДОВНІСТЬ

Розташуйте в хронологічній послідовності малюнки, вкажіть культурні епохи, які вони зображають.

6. ІСТОРИЧНА ВІДПОВІДНІСТЬ

Установіть відповідність між періодами європейської історії та подіями історії України.

А Первісне суспільство	1 Існування племен трипільської культури на території України
Б Античність	2 Проголошення незалежності України
В Середні віки	3 Заснування м. Львів
Г Новий час	4 Заснування грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї

7. ПЕРІОДИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВИДАТНИХ ЛЮДЕЙ

З'ясуйте, ким є ці люди, у яку епоху вони жили. Позначте на шкалі часу період їхнього життя та діяльності. Оберіть із запропонованих висловлювань про час те, яке вам найближче. Обґрунтуйте свій вибір.

Видатна особа	Висловлювання про час, яке їй належить
А Ліна Костенко	1 «Єдиний, хто не втомлюється — час. А ми живі — нам треба поспішати», «Не час минає, а минаєм ми».
Б Григорій Сковорода	2 «З усіх утрат втрата часу — найтяжча», «Тоді лише пізнається цінність часу, коли він втрачений».
В Аристотель	3 «Із усього невідомого, час — найневідоміше».
Г Генрі Форд	4 «Час не любить, коли його витрачають даремно».
Д Бенджамін Франклін	5 «Якщо час — найдорогоцінніша річ, то розтрата часу є найбільшим марнотратством».

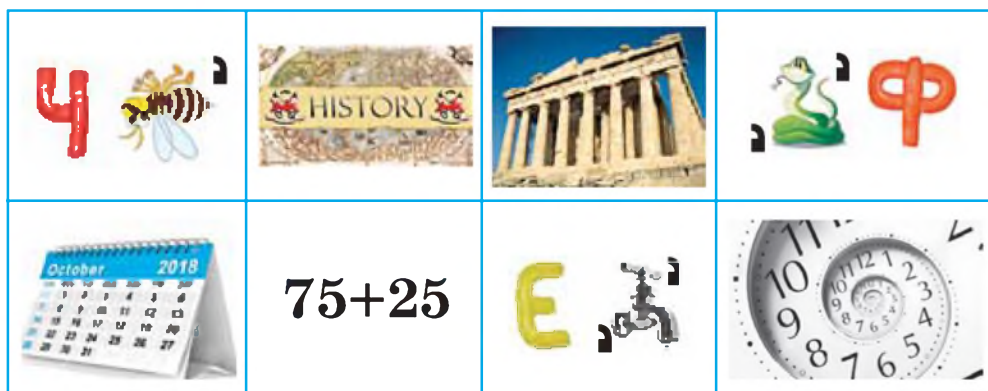
§5 Урок узагальнення

1. ГРА «ЗАГАДКОВЕ ПОСЛАННЯ»

Дайте відповіді на запитання та знайдіть у «загадковому посланні» малюнки, в яких «зашифровані» ці відповіді. Складіть речення, яке пояснюватиме значення відгаданих слів.

Запитання:

1. Яка культурна епоха зародилася в Стародавній Греції?
2. Як зветься наука-помічниця історії з годинником?
3. Що може бути минулим, сучасним і майбутнім?
4. Де люди записують порядок днів, тижнів, місяців?
5. Який великий проміжок часу називають «нашим»?
6. Який проміжок часу вже 21-й від початку ери?
7. Як називають найдавніші оповіді про історію?
8. Як називають науку, що вивчає минуле людства?

2. ІСТОРИЧНИЙ ДИКТАНТ «ЙОГО ВЕЛИЧНІСТЬ ЧАС»

1. Як називається наука, що вивчає способи обчислення часу?
2. Який час називають нашою ерою?
3. Як називають точний календарний час будь-якої події?
4. Як історики називають 100 років, 1000 років?
5. Як історики називають 10 століть?
6. Від якої події починається відлік нашої ери?
7. Що означає вислів «до нашої ери»?

Де відбувається історія

Як ви думаєте, чому історію називають подорожжю у просторі?

1. ЯК З'ЯВИЛИСЯ КАРТИ

Історію іноді називають подорожжю не лише в часі, а й у просторі. Відтоді як люди почали пізнавати світ, подорожувати, вони прагнули відтворити простір, який побачили, у вигляді малюнка. Так з'явилися **карти**. Карти спочатку були недосконалими, тож мандрувати за їхньою допомогою було складно.

Сьогодні ми маємо у своєму розпорядженні зйомки планети з космосу. Тому цікаво розглядати стародавні карти, на яких світ зображено як один острів, що омивається океаном.

Вавилонська карта світу VIII–VII ст. до н. е.
Глиняна табличка є єдиною картою світу вавилонян, що дійшла до нас. Земля на вавилонській карті оточена морем або океаном, позначеним як «Солона вода». За морями — трикутники, які можуть бути горами далеких земель.

Карта «Світ-трилисник», складена в 1581 р. Генрихом Бантінгом

1. Скільки століть розділяє ці карти?
2. У чому відмінність цих карт?
3. Наскільки зручними були такі карти для використання?

2. ПРО СУЧАСНІ КАРТИ І НЕ ТІЛЬКИ

Із часом люди навчилися точніше відтворювати місцевість, створили систему умовних позначок, які відображали реальний простір на карті. Сьогодні існують різні карти: **політичні**, на яких позначають сучасні держави та їхні кордони; **синоптичні**, на основі яких складають прогнози погоди; **географічні**, за допомогою яких ми ознайомлюємося з природними умовами, корисними копалинами, розвитком транспорту. А є ще незвичні, цікаві карти.

Адміністративна карта України

Вишита карта з прапорами областей України

Як вишивалася карта України

1. Порівняйте зображені карти. Що їх відрізняє?
2. Знайдіть на картах свій регіон.
3. Що вам відомо з історії створення герба і прапора вашої області?

Пізнавально й цікаво

Герб — офіційна емблема держави, міста чи роду.

Герб міста Білгород-Дністровський

1. На вашу думку, з якою метою створюють герби?
2. Як дослідження історії гербів можуть допомогти в пізнанні минулого?

3. ТАЄМНИЦІ ІСТОРИЧНОЇ КАРТИ

Історія тісно пов'язана з географією, адже кожна історична подія, крім дати, має місце, де вона відбулася, і може бути позначена на карті. Таку карту називають історичною.

Історична карта має власну мову й відкриває свої таємниці лише тому, хто вміє її «прочитати», тобто розшифрувати. А для цього необхідно уважно роздивитися умовні позначення до карти. Їх називають **легендою карти**. Як правило, вони розташовані в нижньому куті. Обов'язково треба звертати увагу на підписи та кольори. Мета історичної карти — за допомогою умовних позначок і знаків відобразити історичні події.

Варто запам'ятати!

Карта (від нім. karte — *оригінал*, від грец. chartes — *лист або сувій папірису*) — зменшене зображення на площині земної поверхні або її частини.

Історична карта — зображення історичних подій на географічній карті.

Легенда карти — умовні позначення до карти.

Діємо: практичні завдання

Починаючи працювати з історичною картою, пам'ятайте такі правила:

1. Уважно прочитайте назву карти.
2. Розшифруйте легенду карти. Звертайте увагу на те, що:
  - окремі значки вказують на місце розташування населених пунктів, історичних пам'яток, битв та інших об'єктів і подій. Скажімо, вигляд значка надає можливість розрізнити столицю й звичайне місто. Іноді значки виконано у вигляді малюнків;
  - лініями різного малюнку та кольору позначають кордони держав і межі територій, шляхи сполучення та річки, військові фронти та їхні зміни;
  - кольорами вирізняють території держав, розселення народів;
  - стрілочками на історичних картах показують напрямки руху — переселення народів, наступ військ тощо;
  - через брак місця на картах у легендах часто використовують скорочення, наприклад: губ. — губернія; княз. — князівство; обл. — область.
3. Зробіть висновки: що вдалося дізнатися за картою, з якою ви працюєте?

4. ЯК ВИЗНАЧАЮТЬСЯ КОРДОНИ ДЕРЖАВ

Становлення будь-якої держави — процес тривалий, бо потребує формування території, визначення кордонів та їх погодження із сусідніми народами.

А чи запитували ви себе, як визначаються кордони держав (лінії, які визначають межі території держави)? У минулому кордони не мали чітко визначеної лінії, їх приблизно визначали оборонні та контрольні пункти (фортеці, сторожові вежі та ін.), розташовані на перехрестях важливих доріг, річкових переправах, у гірських долинах. У ті часи кордон був більш умовною лінією, визначеною на папері. У світі небагато кордонів, які залишились незмінними протягом століть (наприклад, кордони між Францією та Іспанією, Португалією та Іспанією).

Сучасні кордони зовсім не схожі на кордони минулого.

Кордон між США та Канадою
проходить по річці Ніагара

Дізнайтеся, з якими країнами
Україна має кордони, що проходять
по річках.

Цей стіл для пікніка є місцем, де сходяться кордони трьох країн Європейського союзу — Австрії, Угорщини та Словаччини

Кордон між Нідерландами та Бельгією, що проходить у селищі Барле, є найбільш спірним і заплутаним у світі. Щоб не збити з пантелику туристів, кордон позначають білими хрестами прямо посеред вулиць, щоб було зрозуміло, де саме ви перебуваєте

Пофантазуймо!

Уявіть, якими будуть кордони між європейськими країнами через 100 років. Кордони — це мури між країнами чи лінії діалогу між народами?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Чим давні карти відрізнялись від сучасних? Чому?
2. Поясніть поняття: «історична карта», «легенда карти», «державний кордон».
3. Що означає «прочитати», «розшифрувати» історичну карту?
4. Які існують умовні позначення на історичній карті?
5. Виконайте вправу «Вчимося “читати” історичну карту» за посиланням: <https://goo.gl/y7KABM>.

II. Обговорюємо в групі

1. Чи доводилось вам перетинати державний кордон України? Опишіть свої враження.
2. Поміркуйте, яку інформацію можуть містити карти з такими назвами: «Київ у X–XIII ст.»; «Україна в Другій світовій війні».

III. Мислю творчо

1. Поспілкуйтеся з дорослими й дізнайтеся про важливі події вашої родини. Позначте на карті України місця, де відбувалися ці події. Можливо, для цього вам знадобиться карта Європи або й світу.
2. Створіть самостійно або разом з батьками герб вашої родини. Презентуйте його класу.

§7 Україна на картах упродовж історії

Пригадайте, що означає «прочитати карту». Подумайте, яку інформацію з історії України можуть містити історичні карти.

1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА СТАРОДАВНІХ КАРТАХ

Відомості про Україну знайшли відображення на старовинних рукописних картах. Протягом багатьох століть основною вважалася карта світу давньогрецького вченого Птолемея, створена близько 150 р. до н. е. Вона дійшла до нас у пізніх копіях (XIII ст.), і відображала територію сучасної України.

Карта
давньогрецького
дослідника
Птолемея

Першою картою, яка відображала українські території від Дніпра на схід і на південь до Чорного й Азовського морів, стала навігаційна морська карта Чорного моря, що була укладена італійським картографом Аньезе Баттістою в середині XVI ст.

Французький інженер-картограф Гійом де Боплан у середині XVII ст. уклав першу детальну карту України.

Пізнавально й цікаво

Гійом Левассер де Боплан, перебуваючи в Україні близько 17 років, збирав матеріал для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів України. На його карті України відображено 993 назви населених пунктів, 160 назв річок. До своїх карт Боплан підготував пояснення, які становлять зміст його книги «Опис України». Вона була надрукована у Франції в 1651 р. й одразу стала популярною. Книга Боплана ознайомлювала європейців із природою, географією України, побутом і звичаями українців.

Навігаційна морська карта басейну Чорного моря італійського картографа Аньезе Баттісти

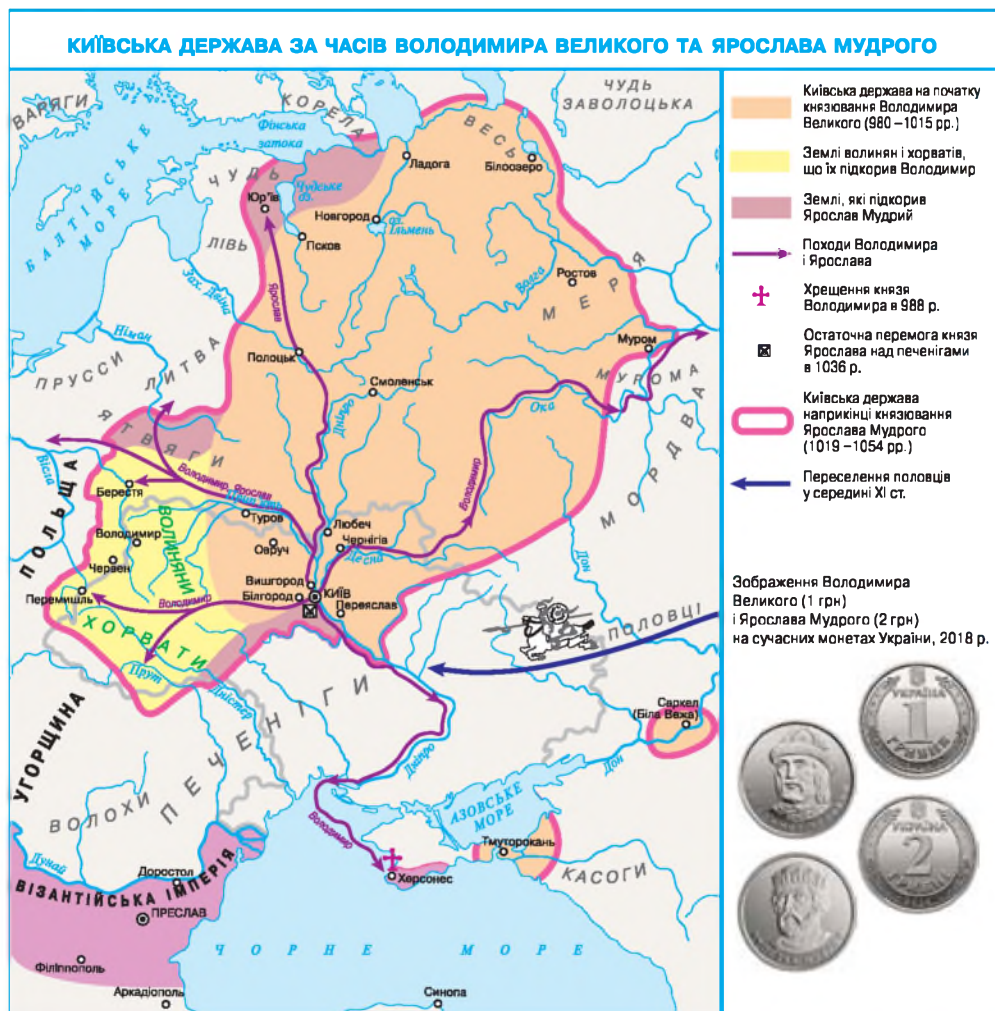
Генеральна карта України Гійома де Боплана

1. Яку інформацію для дослідника можуть нести старовинні карти?
2. Спробуйте знайти на цих картах українські землі.
3. Наскільки складно це зробити? Чому?

2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

У часи Середньовіччя, з VIII ст., на теренах сучасної України існувала могутня Київська держава (Русь-Україна) із центром у місті Київ. Її розквіт відбувався за правління князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого (друга половина X — перша половина XI ст.). Після їхнього правління, унаслідок чвар і нападів сусідів, Київська держава занепала.

1. Яку назву має карта?
2. Назвіть столицю Київської держави.
3. Як змінювалась територія Київської держави за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого?
4. У якому місті відбулося хрещення князя Володимира?
5. З якими сусідами Київської держави відбувались військові сутички? Які умовні позначення карти можуть допомогти вам відповісти на це запитання?

Із середини XII ст. розпочинається процес занепаду Київської держави. Спадкоємницею політичних і культурних традицій України-Русі стає Галицько-Волинська держава. У XIII — першій половині XIV ст. до складу Галицько-Волинського князівства входила значна частина української території. Розквіт держави припав на правління короля Данила Романовича Галицького. Найбільшим випробуванням для Галицько-Волинської держави стала боротьба проти монгольської навали на руські землі.

1. З яких частин складалася Галицько-Волинська держава?
2. Які князівства межували з Галицько-Волинською державою?
3. Де й коли вперше відбулася битва монголів з об'єднаним військом руських князів? Який результат цієї битви? Знайдіть це місце на карті.
4. Які руські землі потерпали від монгольської навали?
5. Чим можна пояснити зменшення території Галицько-Волинської держави наприкінці правління Данила Галицького?

Поміркуймо!

Деякі історики та пересічні люди змішують поняття «Русь» і «Росія», «руси» і «росіяни». Русь у X–XII ст. перебувала в межах сучасних Київської, Чернігівської, Житомирської, частини Черкаської, Полтавської, Сумської, Вінницької областей. З XII ст. Руссю почали називати і західноукраїнські землі. Жителів цієї території називали русинами або русами. У XIV ст. словом «Русь» позначали й північні землі, які сьогодні входять до складу Росії.

Отже, мешканців земель і князівств України-Русі називали русами, русинами, та аж ніяк не росіянами. Натомість назви «Росія», «росіяни» з'явилися значно пізніше.

Для описування яких подій треба вживати слова «руси», «руські», а для яких — «росіяни», «російські»? Наведіть приклади.

Наступним етапом у творенні України стала Запорозька Січ, як своєрідна столиця запорозького козацтва (закладена в середині XVI ст.). Заснував першу Січ Байда Вишневецький. Запорозька Січ була центром формування Війська Запорозького часів Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти польського панування.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

За допомогою легенди карти з'ясуєте, що повідомляє нам ця карта.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Чому по-різному зображені українські землі на стародавніх і сучасних історичних картах?
2. Історична карта — зменшене узагальнене зображення історичних подій. Чи погоджуєтеся ви з цією думкою?
3. До яких культурних епох належать періоди української історії, з якими ви ознайомилися на уроці?

II. Обговорюємо в групі

1. Чому історію неможливо вивчати без знання історичної карти?
2. На вашу думку, чи достатньо тільки історичних знань для того, щоб створити історичну карту?
3. Розгляньте середньовічну карту. Поміркуйте, чи можна подорожувати за допомогою такої карти сучасному мандрівникові.

Карта XIII ст.

III. Мислю творчо

1. Складіть розповідь за однією з історичних карт (на вибір), з якою ви працювали на уроці.
2. Які місця в Україні, пов'язані з історичними подіями, ви відвідали з родиною, друзями? Позначте ці події на шкалі часу. Упорядкуйте в зшиті хронологічну таблицю «Моя історична подорож у просторі»:

Дата подорожі	Місце відвідування	Назва пам'ятки
---------------	--------------------	----------------

§8 Сучасна Україна та її сусіди

Як ви розумієте слово «незалежність»? Доберіть до нього синоніми.

1. НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Протягом багатьох століть українці мріяли про незалежну державу. Незалежність означає, що український народ самостійно, незалежно ні від кого, будує власну державу, в якій пануватимуть свобода, рівність, закон.

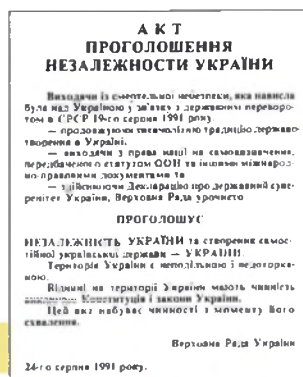

Діємо: практичні завдання

Працюючи з навчальним текстом, укладіть хронологічну таблицю найважливіших подій історії сучасної України за зразком на с. 32.

24 серпня 1991 р. було ухвалено Акт проголошення незалежності України. А 1 грудня 1991 р. цей документ отримав всенародну підтримку на Всеукраїнському референдумі — всенародному опитуванні. Того ж дня наш народ обрав главу держави — Президента України. Ним став Леонід Кравчук.

Першими незалежність України визнали Республіка Польща та Канада. Протягом наступних місяців усе світове співтовариство долучилося до цих країн та визнало незалежність Української держави.

Акт проголошення незалежності України

Святкування незалежності України

Присяга першого Президента України Леоніда Кравчука у Верховній Раді

1. Яка історична подія об'єднує ці фото?
2. Як відзначають це свято у вашому регіоні?

2. ДЕРЖАВА НЕ ПРОСТО ПРОГОЛОШУЄТЬСЯ, ЇЇ ТРЕБА РОЗБУДУВАТИ

Ставши незалежною, Україна почала розбудову держави. За короткий час було створено систему державного управління, збройні сили, органи безпеки і правопорядку.

На початку 1992 р. Верховна Рада України затвердила державну символіку України: Державний герб (тризуб), Державний прапор (синьо-жовтий), Державний гімн «Ще не вмерла України» (музика Михайла Вербицького, текст Павла Чубинського).

28 червня 1996 р. Верховна Рада України утвердила Конституцію України — основний закон держави, що описує державний устрій, встановлює права та обов'язки громадян.

У вересні 1996 р. в незалежній Україні було впроваджено нову грошову одиницю — гривню.

Конституція
України

Чи знаєте ви, про які права та обов'язки громадян ідеться в Конституції України?

Українські гроші

1. Існує думка, що по українських грошах можна вивчати історію. Чи погоджується ви з нею?
2. З якими історичними діячами, визначними місцями можна ознайомитися, розглядаючи сучасні українські гроші?

Поміркуймо!

«Серед нас дуже багато добрих людей. Але замало бути добрими — треба ЧИНИТИ ДОБРО. Якщо хочете жити у нормальній державі, передати її дітям і внукам — чинімо добро!»

Блаженніший Любомир Гузар

Поясніть, як ви розумієте ці слова.

3. ГОЛОВНЕ БАГАТСТВО УКРАЇНИ

Славою і гордістю України були і залишаються **люди**. Саме вони, невтомно працюючи, будують молоду незалежну державу. Ми пишаємося нашими воїнами та волонтерами, які захищають свободу нашої держави. Ми пишаємося досягненнями наших співвітчизників: учених, хліборобів, робітників, митців, спортсменів, пересічних людей, які своєю працею будують незалежну Україну.

Ада Роговцева — акторка театру та кіно, громадська діячка

Василь Сліпак — оперний співак. З початком російської агресії захищав Україну на Сході, загинув у червні 2016 р. біля с. Луганське Донецької області

Учні Нововолинської школи № 7 готують подарунки для українських воїнів

Воїни АТО переглядають дитячі малюнки

1. Дізнайтеся, хто з ваших земляків захищає Україну на Сході.
2. Як громадяни України підтримують наших воїнів, як вшановують пам'ять загиблих?

Ольга Броварець — українська вчена, у 2016 р., у віці 29 років, стала наймолодшою в Україні докторкою фізико-математичних наук. Спеціаліст з молекулярної біології, молекулярної фізики, хімічної фізики та квантової хімії

Зоя Овсій — призерка XV літніх Параолімпійських ігор-2016

Олександр Абраменко — чемпіон XXIII зимових Олімпійських ігор-2018

1. Чи знаєте ви, що вивчає біологія, хімія, фізика?
2. Що вам відомо про досягнення українських спортсменів?
3. У чому відмінність Олімпійських ігор від Параолімпійських?
4. Яким якостям навчають нас параолімпійці?

4. НАЙБЛИЖЧІ СУСІДИ УКРАЇНИ

Україна — найбільша за площею держава Європи. Вона має вигідне географічне положення та сприятливі природні умови для розвитку господарства й життя населення. Суходолом Україна межує із сімома країнами: на заході та південному заході — з країнами Європейського Союзу — Польщею, Румунією, Словаччиною та Угорщиною; на півночі — з Білоруссю, на сході — з Росією, на південному заході — з Молдовою, має вихід до Чорного й Азовського морів.

Територіальна близькість, традиційні історичні відносини та взаємний економічний інтерес створюють сприятливі передумови для того, щоб різнобічні зв'язки між сусідніми країнами та Україною активно розвивалися.

Пізнавально й цікаво

Європейський Союз складається із 28 країн, які об'єдналися на основі спільних людських і демократичних цінностей для досягнення стабільності, миру та процвітання.

1. Покажіть на карті країни-сусіди України.
2. Які країни-сусіди України не перебувають у складі Європейського Союзу?
3. Чи потрібно оформлювати візу для в'їзду в країни, що межують з Україною?

Зустріч Президента України Петра Порошенка з президентом Словаччини Андрієм Кіскою на українсько-словацькому кордоні з нагоди впровадження безвізового режиму 11 червня 2017 р.

Відмітка польської прикордонної служби в закордонному паспорті громадянина України 11 червня 2017 р. — перший день безвізового режиму з країнами Євросоюзу

Пізнавально й цікаво

Безвізовий режим — можливість для громадян України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу (візи).

Яке значення для громадян України має безвізовий режим із країнами Європейського Союзу?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Усно доповніть історичні ланцюжки:

- а) _____ р. — Акт проголошення незалежності — Всеукраїнський референдум — перший президент Леонід Кравчук;
б) _____ р. — державні символи — тризуб — _____ — «Ще не вмерла України»;
в) 1996 р. — Конституція _____ — основний _____ держави.

2. Утворіть логічні пари понять і їхніх пояснень. Завдання виконайте усно.

А Конституція	1 Можливість вільно мандрувати
Б Референдум	2 Об'єднання демократичних держав
В Європейський Союз	3 Основний закон держави
Г Безвізовий режим	4 Прийняття важливих рішень громадянами держави
	5 Можливість держави вільно розвиватися

3. Продовжіть речення:

- а) Україна межує із сімома країнами...
б) Першими визнали незалежність України...
в) Ада Роговцева — ...
г) Параолімпійці — це ...

II. Обговорюємо в групі

1. Чим зумовлена особлива пошана до державних символів України?
2. Яке значення для України має кордон з багатьма державами та вихід до моря?
3. Чому саме для України важливим є розвиток відносин з Європейським Союзом?
4. Який вплив на життя людей в Україні має впровадження безвізового режиму?

III. Мислю творчо

1. Уявіть, що вам випала нагода відправити послання про свою країну жителям Європейського Союзу. Однак розмір послання обмежений — усього десять речень. Про що ви напишете?
2. Уявіть, що ви організуєте мандрівку своєї родини до однієї з країн Європейського Союзу. Дізнайтеся, які документи потрібно підготувати вашій родині, щоб вирушити в подорож.
3. Поміркуйте, чи можна розповісти про країну за її державними символами.

Історико-географічні регіони України

Які вам відомі історичні назви українських земель?

1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ГЕОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРІ

У процесі історичного розвитку за окремими частинами території України закріпилися певні назви. Середнє Подніпров'я, Чернігово-Сіверщина, Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Закарпаття, Донщина, Слобожанщина, Північне Причорномор'я — це історико-географічні регіони України. Вони різняться особливостями будівництва, господарськими заняттями. Історико-географічні землі не мають чітко визначених кордонів, не збігаються з адміністративно-територіальним поділом.

Варто запам'ятати!

Історико-географічний регіон — це не просто територія, це ціла країна зі своєю історією, традиціями, самотутністю.

1. Поміркуйте, що вплинуло на формування назв історико-географічних регіонів.
2. Знайдіть на карті історико-географічний регіон, у якому ви живете. З якими історико-географічними регіонами він межує?
3. Які регіони межують з іншими країнами?

Пізнавально й цікаво

У селищі Пирогово, що на околиці Києва, діє найбільший в Україні Музей народної архітектури та побуту. На його території розміщено 300 пам'яток народного будівництва, 80 тисяч предметів хатнього начиння, одягу, знарядь праці, творів мистецтва.

Музей у Пирогово

1. Як ви вважаєте, у чому незвичність таких музеїв?
2. Яку інформацію ми можемо отримати, відвідавши їх?

Цікава інформація про історико-географічні регіони України зберігається в музеях народної архітектури та побуту. Особливості життя народу в різні історичні періоди досліджує наука **етнографія** (від грецьких слів «етно» — *народ*, «графія» — *опис*).

2. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ

Назви регіонів часто мають давню історію. Наприклад, назва «Буковина» походить від великих масивів букових лісів, які були поширені тут у давнину. Слобожанщина походить від населених пунктів — слобід, які засновували переселенці з інших регіонів України.

Пізнавально й цікаво

Сіль — це символ Дрогобича. Про це свідчить навіть герб міста, на якому зображено дев'ять топок соли. Дрогобицький солевиварювальний завод — найстаріше підприємство України, яке працює із середини XIII ст. Сьогодні це єдине підприємство в Європі, де сіль виготовляють тим самим методом, що й майже 800 років тому — виварюванням з природної ропи.

Герб м. Дрогобич

Сіль з м. Дрогобич з багатомісячною історією

У Донецькій області відоме з 1876 року Артемівське родовище кам'яної соли. Саме із цього родовища добувають 95 % соли в Україні.

Дізнайтеся, які у вашому регіоні відомі найдавніші підприємства, коли вони створені, що виробляють.

3. ВИШИВАНКА — УНІКАЛЬНИЙ КОД ТВОГО КРАЮ

Для українців вишиванка — не просто одяг. Це щось особисте, рідне, святе. Вишивка — як символ, який зберігає наше коріння, розуміння себе. Це наша міфологія, релігія, давнє мистецтво наших предків, душа нашого народу.

В Україні кожна область, інколи навіть село володіли своїми унікальними техніками вишивання. Дівчаток з наймолодшого віку привчали до вишивання. У деяких областях це ремесло любили й чоловіки.

Наші предки знали багато секретів давнього ремесла. Наприклад, нитки для вишивання фарбували лише природними барвниками. Брало те, що було під рукою: кору, коріння, листя і квіти. Цікаво, що для закріплення кольору нитки запікали в житньому тісті — так вони не втрачали забарвлення протягом десятиліть.

Вишивана карта України з орнаментами різних регіонів

1. Чим, на вашу думку, зумовлене різнобарв'я вишиванок у різних куточках України?
2. Дізнайтеся, що символізує орнамент вишиванки вашого регіону.

Пізнавально й цікаво

А чи знаєте ви, що першим модником у вишиванці був Іван Франко, який поєднав вишиванку з буденним одягом, а саме з піджаком? У такому вигляді письменник зображений на 20-гривневій купюрі.

Українці
в національному
вбранні

1. Що вам відомо про національний одяг українців?
2. З яких елементів він складається? Що впливає на регіональні відмінності костюма?

4. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Конституцію нашої держави прийнято «від імені Українського народу — громадян України всіх національностей». За цим Основним Законом, Українська держава сприяє розвитку української нації, а також розвитку культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Близько 80% жителів нашої країни вважають себе українцями за національністю. Представниками інших національних спільнот є росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки та інші.

За віросповіданням найбільше в Україні християн: це українці, росіяни, білоруси, молдавани, болгари, поляки. Кримські татари (корінний народ Криму), азербайджанці та деякі інші народи є мусульманами — послідовниками ісламу. Євреї сповідують юдаїзм. Є в Україні представники й інших релігій, а також люди, які не сповідують жодної релігії (атеїсти).

Фестиваль
угорської культури
на Закарпатті

День польської мови
у школі № 3,
м. Івано-Франківськ

Гагаузи
в національному
одязі

Центр Менора (м. Дніпро) — найбільший у світі єврейський громадський комплекс

Святкування міжнародного дня ромів у м. Ужгород

Розгляньте ілюстрації. Дізнайтеся, які народи проживають у вашому регіоні. За якими ознаками можна визначити причетність людей до певної національної спільноти?

Ахтем Сеітаблаєв — український кримськотатарський актор, режисер фільмів «Хайтарма», «Чужа молитва», «Кіборги»

Чи дивились ви ці фільми? Яким подіям вони присвячені?

1

2

3

- Кадри з фільмів:
1. «Хайтарма»
  2. «Чужа молитва»
  3. «Кіборги»

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «історико-географічний регіон».
2. Назвіть головні історико-географічні регіони в Україні.
3. Знайдіть на карті міста, розташовані в межах кожного історико-географічного регіону.
4. Назвіть найбільші річки України. Через які історико-географічні регіони вони протікають?
5. Які українські історичні землі охоплюють не тільки межі сучасної України?
6. Звідки походять назви історико-географічних регіонів України?
7. Порівняйте адміністративну карту України та карту історико-географічних регіонів України. У чому полягають відмінності між ними?
8. Утворіть пари з назв історико-географічних регіонів та адміністративних областей України.

А Слобожанщина	1 Житомирська область
Б Середня Наддніпрянщина	2 Херсонська область
В Полісся	3 Львівська область
Г Таврія	4 Черкаська область
	5 Харківська область

II. Обговорюємо в групі

1. Продовжіть речення: «Вишиванка для мене — це ...».
2. Поміркуйте, яких особливостей поведінки вимагає від жителів України її багатонаціональний склад.
3. Поміркуйте, чи зберігаються особливості побуту жителів різних історико-географічних регіонів у наш час. Де ми можемо їх побачити в сьогоденні?

III. Мислю творчо

1. Уявіть себе співробітником туристичної фірми, яка представляє інтереси свого історико-географічного регіону на міжнародному туристичному ярмарку. Підготуйте буклет, презентацію, доповідь, фотопортфоліо (на вибір), де представте свій регіон.
2. Підготуйте лепбук про особливості національного життя й побуту однієї з національних меншин України. Презентуйте свою роботу в класі.
3. Прочитайте вірш. Уявіть себе композитором або актором, танцюристом: спробуйте наспівати мелодію на цей вірш, «показати» його танцювальними рухами. Спробуйте написати короткий вірш або маленьке оповідання про вишиванку, українські чи інші національні символи.

<i>Ой, вдягнуся у неділю У вишивану сорочку, У червону спідничку І в корали на шнурочку.</i>	<i>Заплету я свої коси І візьму віночок з рути, Ще васильком завітчуся, Чи від мене кращій бути?</i>
--	--

Ю. Шкрумеляк

§ 10 Практична робота № 2. Рідний край на карті України

1. МОЯ МАЛА БАТЬКІВЩИНА

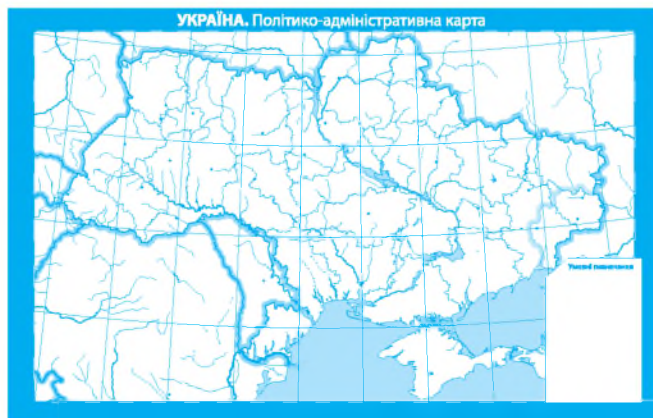
Для одного мала Батьківщина — це місце його народження, для іншого — місце, де він живе. Людина обирає своєю Батьківщиною те, що дороге її душі, що дороге її думкам, що залишає найтепліші спогади.

1. Які вам відомі прислів'я про малу Батьківщину?
2. Із чого для вас починається мала Батьківщина?

2. ЯК ПРАЦЮВАТИ З КОНТУРНОЮ КАРТОЮ

Контурна карта — особливий вид карт, на які нанесені тільки контури країн, основні об'єкти чи явища. Інколи такі карти називають німими. Для того щоб карта «заговорила», її треба заповнити (у «Контурних картах до атласу з історії» або в робочому зошиті «Вступ до історії. 5 клас»).

Робота з контурною картою захоплива й творча, але потребує дотримання низки правил.

Діємо: практичні завдання

Правила роботи з контурною картою

1. Заповнюйте контурну карту після вивчення конспекту та відповідного параграфа підручника.
2. Читайте параграф вдумливо, намагайтеся запам'ятати назви історичних областей, місця битв тощо.
3. У відведеному місці вкажіть умовні позначення, якими ви будете користуватися під час виконання завдань.
4. Виконуйте завдання на контурній карті послідовно. Нанесіть кордони держав, їхні столиці, потім назви важливих географічних об'єктів — річок, морів, міст, де відбувалися історичні події. Далі виконуйте запропоновані завдання до цієї карти.
5. Не заповнюйте контурну карту механічно, під час нанесення відповідних позначок намагайтеся пригадати суть подій та їхні наслідки.
6. Наприкінці ще раз перевірте правильність заповнення контурної карти — назву карти, легенду, умовні позначення.

Завдання для роботи з контурною картою «Україна та її сусіди»

1. У відведеному місці оформіть легенду карти, з'ясуйте, які умовні позначення необхідні для роботи з цією картою.
2. Нанесіть на карту кордони України.
3. Позначте столицю нашої держави.
4. Позначте назви держав-сусідів України.
5. Окресліть кордони історико-географічних регіонів України та підпишіть їхні назви.
6. Окресліть кордони областей України.
7. Окремо виділіть кольором регіон, у якому ви живете.
8. Позначте місто / селище, у якому ви живете.
9. Позначте на карті вашого регіону річки, озера, гори та інші природні об'єкти.
10. Позначте на карті України місця, пов'язані з історією вашої родини.
11. Нанесіть місця України, які ви хотіли б відвідати.

§11 Урок узагальнення

1. ДИКТАНТ «ІСТОРИЧНІ НЕДОМОВКИ»

Доповніть історичні недовомки, додаючи кінцівки речень:

1. Зображення земної поверхні на площині, виконане в певному масштабі за допомогою умовних знаків, називається ... .
2. Позначена чи уявна лінія, що визначає межі держави, називається ... .
3. Територія, на якій відбуваються історичні події, — це ... .
4. Образно-знакове зображення минулих історичних подій — ... .
5. Частина земної поверхні зі своєрідними ознаками називається ... .
6. Навчальні карти для виконання завдань шляхом нанесення умовних позначок — ... .
7. Умовні знаки для позначення інформації на карті називаються ... .
8. Обмеження місця події просторовими межами називається ... .

2. МАЛЮНКОВЕ ЛОТО

Ми отримали закодованого листа. Допоможіть його розшифрувати, утворюючи пари з понять і малюнків. Обережно! У листі можуть бути зайві клітинки, створені навмисне, щоб нас заплутати.

Історико-географічний регіон		Легенда карти		Контурна карта	
1	А	2	Б	3	В
 Похід війська Місця битв Столиця	Історична карта		Державний кордон		Історичний простір
Г	4	Д	5	Е	6

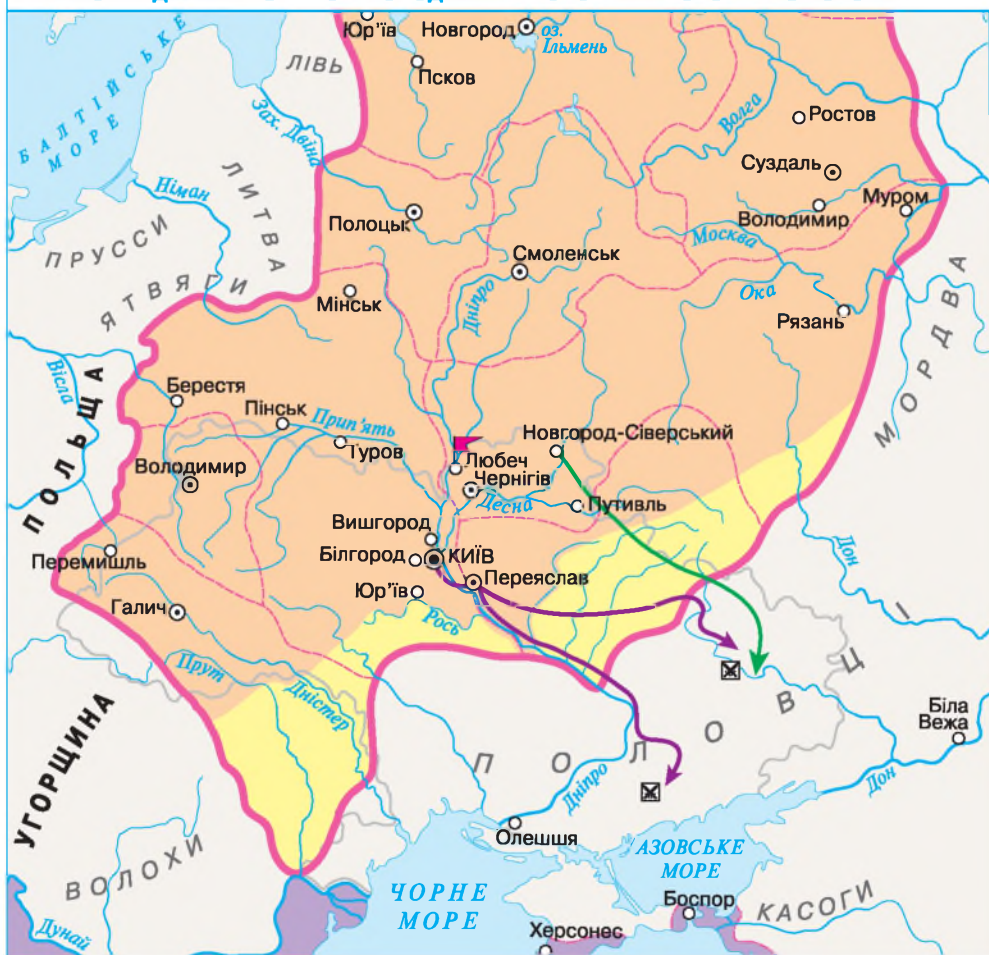
3. ПИШЕМО ІСТОРІЮ

Уявіть себе істориком, якому до рук потрапила давня карта. Потрібно за її допомогою відтворити одну зі сторінок історії України. У цьому вам допоможе легенда карти. За її допомогою укладіть власну розповідь про історію Київської держави. Дайте їй назву.

За потреби скористайтеся запитаннями-підказками:

1. Про яку державу розповідає карта?
2. Яку територію вона обіймала? Хто був її сусідами?
3. Діяльність яких історичних діячів зображено на карті?
4. Які історичні події зображає карта?
5. Які умовні позначення допомагають нам «прочитати» карту?

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА. БОРОТЬБА З КОЧОВИКАМИ

- 🚩 Любецький з'їзд князів у 1097 р.
- 🟠 Київська держава на початку князування Володимира Мономаха (1113–1125 рр.)
- ➡️ Походи Володимира Мономаха в 1103, 1111 і 1116 рр. та його перемоги над половцями
- 🟡 Землі, приєднані до Русі після походів і перемог Володимира Мономаха

- 🟡 Кордони Київської держави наприкінці князування Володимира Мономаха
- ⊙ Межі та центри земель-князівств
- ➡️ Похід проти половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р.
- 🟣 Володіння Візантійської імперії

4. МАЙСТРИ ЗАПИТАНЬ

Важливу роль у здобутті знань і спілкуванні з людьми відіграють запитання. Пізнаючи світ, ми весь час будуємо діалог, у якому запитання й відповіді змінюють одне одного. Вдало і правильно поставлене запитання — важливий крок на шляху пізнання. Як правильно поставити запитання? Тут є кілька секретів:

- запитання має бути зрозумілим і стосуватися реальних речей;
- запитання має бути якомога коротшим і простішим за змістом;
- довге запитання краще поділити на кілька.

Отже, потренуємось:

1. Складіть 5–6 запитань до вивченої теми «Де відбувається історія».

2. За бажання (якщо потрібна допомога) для складання запитань використовуйте наведені питальні слова і фрази: «Де?», «Коли?», «Коли можна використовувати?», «Які ви знаєте?», «Чим відрізняються?».

5. КАРТОГРАФ

«Перемістіть» картку з назвою історико-етнографічного регіону на те місце на карті, де він розташований. Укажіть, які картки з назвами ви поміняли б місцями. Чому?

Джерела до вивчення історії

§ 12 Що допомагає історикам вивчати минуле

Як учені можуть дізнатися про події минулого, якщо немає писемних пам'яток чи свідків подій?

1. ІЗ ЧОГО ПОЧИНАЄТЬСЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Дослідження історії — неймовірно цікава, але водночас відповідальна справа. Адже історик має донести до людей правдиву інформацію про історичні події.

Поміркуймо!

Звідки історики черпають знання про наше минуле?

Працюючи як справжні слідопити, учені досліджують різноманітні **пам'ятки**, які залишили по собі наші пращури. Ці пам'ятки називають **історичними джерелами**. Щоб правдиво відтворити

картини минулого, справжній історик повинен ґрунтовно досліджувати всі доступні історичні джерела.

Варто запам'ятати!

Історичні джерела — це пам'ятки життя і діяльності людей, які дають змогу досліджувати минуле людства.

Наскельні малюнки первісних людей

Давньогрецька ваза

ГНПОМОЗНРА
БОУ СВШЖМОУ
ВАСНАЖВН
ГРФШБЖЗМУ РОЛШЗНК
ЖМОУТН

Автограф Володимира Мономаха
в Софійському соборі (м. Київ)

Фотографія площі Ринок
у м. Львів (початок ХХ ст.)

1. Поясніть, у чому полягає відмінність між зображеними історичними джерелами.
2. З допомогою вчителя з'ясуйте, до якого виду історичних джерел належать зображені пам'ятки.

Пофантазуймо!

Користуючись одним із зображених історичних джерел, складіть коротку історію з життя людей у давні часи.

2. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОПОМАГАЮТЬ УЧЕНИМ

Для вивчення найдавнішої історії людства, коли ще не було писемності, найціннішими є **речові пам'ятки**. Їх розшуковують і досліджують учені-**археологи**.

Варто запам'ятати!

Археологія — наука, що вивчає минуле за допомогою речових пам'яток.

Робота археологів

1. Поміркуйте, як учені можуть виявляти місця для розкопок.
2. Розкажіть, як працюють археологи.
3. Доберіть слова, які характеризують роботу археолога.
4. Цікаво, що до розкопок справжні археологи залучають студентів історичних факультетів, учнів шкіл. Як ви думаєте, чому?

Виявлення місць для археологічних розкопок відбувається в різний спосіб: за допомогою спостережень, на основі даних писемних джерел, іноді знахідки виявляють випадково під час будівельних чи інших земляних робіт.

Зібрані речові пам'ятки минулого зберігають у **музеях**. Частину з них виставляють для огляду як **експонати**. Розглядаючи залишки жител, знарядь праці, фрагменти одягу, посуд, зброю, прикраси, витвори мистецтва, ми можемо уявити, чим жили наші предки, чим цікавилися, як уявляли собі прекрасне.

Діємо: практичні завдання

Створіть у робочому зошиті шкалу часу та розташуйте на ній назви зображених у параграфі історичних джерел відповідно до часу, коли вони були створені.

Київська гривня

Трипільська кераміка

1. Знайдіть інформацію про час появи зображених пам'яток.
2. Установіть, за якої історичної епохи, на думку вчених, вони були створені.
3. Складіть коротку розповідь про життя людей, які створили/використовували ці пам'ятки.

Велике зацікавлення в шукачів давніх скарбів та істориків викликають монети. **Монети** — це особливі речові джерела, які дають змогу дізнатися про розвиток торгівлі та торговельні зв'язки між різними народами. Завдяки написам, зображенням

Пізнавально й цікаво

А чи знаєте ви, що на київську гривню княжої доби можна було придбати хутір на п'ять-сім дворів, десять коней, 20 корів.

на монетах учені встановлюють імена правителів, період їхнього перебування при владі, особливості природи й життя людей у різних країнах.

Варто запам'ятати!

Нумізматика — наука, що досліджує монети як історичні джерела.

Срібник князя Володимир

Пізнавально й цікаво

Тризуб за часів Володимира Великого був княжим знаком, яким позначали його власність. Навіть на дупла дерев, з яких добували мед диких бджіл, ставили знак князя. Він був на монетах, озброєнні, цеглі. Завдяки цьому до тепер відомий вигляд тризуба часів Володимира Великого. Тризуб як герб Української держави вперше з'являється в 1918 р.

Вікентій Хвойка

Борис Мозолєвський

Вікентій
Хвойка

Як археолог
знайшов
скіфську
пектораль

За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, яку роль в археологічних дослідженнях України відіграли ці науковці.

Тривалий час основним засобом збереження пам'яті людей про минулі часи були міфи, народні пісні, думи, перекази, легенди, спогади тощо. Збиранню **усних історичних джерел** дослідники минулого приділяють пильну увагу, адже в них зберігаються думки й переживання сучасників подій, які часто-густо не входять до офіційних документів та описів історії. Ці твори та свідчення очевидців спочатку записують від людей під час

Етнограф Френсіс Денсмор записує пісню вождя індіанського племені Чорноногих на фонограф (1916 р.)

Розгляньте фотографію як історичне джерело та поміркуюте, які знання про минуле ми можемо з неї довідатись.

Плем'я бушменів
(Африка)

Чернігівські вишивальниці
(фото 1914 року)

експедицій. Засоби зберігання усних джерел є різні. Раніше їх записували на папері. З розвитком технологій народну творчість і спогади почали фіксувати шляхом звукозапису або відеозапису.

Повернувшись із **експедиції**, вчені розшифровують і публікують записане. Звукозаписи зберігають у **фонотеках**, а відео — у **фільмотеках**. Це можуть бути самостійні установи або спеціальні відділи в бібліотеках, музеях або архівах.

Цікаву інформацію збирають **учені-етнографи**. Вони досліджують культурно-побутові особливості народів, їхнє походження.

1. Розгляньте ілюстрації та з'ясуйте, які знання про життя народів світу збирає наука етнографія.
2. Поміркуюте, чи може бути етнографія корисною для вивчення життя наших сучасників.
3. Спробуйте самостійно пояснити, що вивчає наука етнографія. Як вона допомагає вивчати історію?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть, яка роль у дослідженні минулого Вікентія Хвойки та Бориса Мозолевського.
2. Яку користь для вивчення історії мають усні історичні джерела та дані науки етнографії?
3. Позначте на контурній карті місця археологічних знахідок: житло мисливців на мамонтів у с. Межиріч (Черкащина), с. Трипілля (Київщина) — місце відкриття В. Хвойкою трипільської культури, скіфська пектораль (курган Товста Могила біля м. Покров Дніпропетровської області), давньогрецьке місто Херсонес (м. Севастополь у Криму), монети Володимира Великого (м. Київ).
4. Виконайте ігрову вправу «Археологічні скарби України» за посиланням: <https://goo.gl/pw3Esd>.

II. Обговорюємо в групі

1. Про археологію кажуть, що це наука, «озброєна лопатою». Як ви думаете, чому?
2. Уявіть себе дослідниками історичних джерел: складіть запитання, за допомогою яких можна розповісти про одну з археологічних пам'яток, зображених у тексті параграфа.

III. Мислю творчо

Поміркуйте, чи достатньо зображених знарядь для роботи археолога. Які інструменти доцільно додати? Чому?

§ 13 Писемні історичні джерела

Подумайте, як у давнину люди передавали інформацію.

1. ЯКИМИ БУВАЮТЬ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Для відтворення минулого сучасні вчені-історики найчастіше користуються *писемними джерелами*. До них належать різноманітні написи та документи, створені людьми за допомогою знаків і символів.

Письмо виникло понад 5000 тис. років тому. Люди не завжди писали на папері чи в гаджетах за допомогою літер.

Давньоєгипетський папірус

Шумерська клинописна табличка

Письмо на кістках

Берестяна грамота

Кіпу — вузликове письмо інків (давнього народу Південної Америки)

Спочатку про важливі події свого життя люди сповіщали на камені, різноманітних дощечках, посуді, кістках.

У Стародавньому Межиріччі основним матеріалом для письма були випалені глиняні таблички, а жителі Стародавнього Єгипту писали на папірусі.

Наші предки-українці для письма використовували кору берези (бересту) та пергамент (матеріал з телячої шкіри).

Батьківщиною сучасного паперу вважають Китай, де, за свідченнями китайських літописів, майстер Цай-Лун у 105 р. н. е. винайшов папір. До цього для письма використовували бамбук.

Виробництво паперу в Давньому Китаї (з гравюри XVII ст.)

Спробуйте скласти невеличку розповідь про робочий день майстра з виробництва паперу.

Виробництво пергаменту (з гравюри XVII ст.)

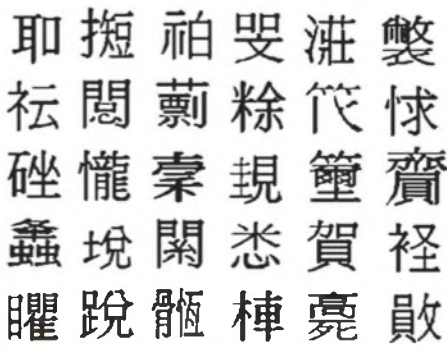
Протягом тисячоліть змінювалося й саме письмо. У давнину люди розповідали про важливі події свого життя за допомогою знаків-малюнків — **пiктографiчного письма**. У деяких

Давньоєгипетські ієрогліфи

народів знаки письма, що позначають окремі звуки чи навіть цілі слова, називають ієрогліфами, а письмо — **ієрогліфічним**. Навіть у наш час у Китаї, Японії, Кореї послуговуються ієрогліфічним письмом.

Близько XV ст. до н. е. з'явилася **абеткова писемність**, де один знак передає один звук. Батьківщиною цього виду письма був Близький Схід, де жили семітські народи (євреї, фінікійці та інші). Важливим їхнім заняттям була торгівля, що потребувало ведення чіткого обліку товарів. Для швидких записів і було винайдено просте й зручне письмо. Його основою стала єврейсько-фінікійська абетка, у якій літери позначали окремі, приголосні звуки. Від цього абеткового

Сучасні китайські ієрогліфи

⋄ ⋄ 1 Δ ≡ Υ I

алеф бет гімел далет хе пав заін

⋄ ⊗ ʒ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ

хет тет йод каф ламед мез нун самех

○ 1 ʁ ϕ ϕ w x

айн ре заде коф рещ шнн тав

Фінікійська абетка.
Перша літера «алеф»
фінікійською та
єврейською мовами
означає «бик», літера
«бет» — «дім», літера
«гімел» — «верблюду».

Спробуйте здогадатись,
які літери української
абетки походять від
літер «каф», «ламед»,
«мем», «нун».

письма походить більшість сучасних писемностей. Зокрема, українська абетка походить з кирилиці, яка перероблена з грецької, а грецька побудована на основі фінікійської.

Поміркуймо!

З розвитком сучасних технологій для швидшого передавання інформації людство частково використовує знаки-символи. Подумайте, де ми найчастіше висловлюємося за допомогою малюнків?

Для дослідження історії України вчені послуговуються широким колом писемних джерел. Згадки про події на наших землях містяться у працях давньогрецьких, римських, арабських, європейських мандрівників, учених, політиків. Важливим писемним джерелом історії Русі-України є **літописи** — твори, у яких оповідь про події велася по роках. Багато цікавої інформації про події історії вчені дізнаються з хронік, мемуарів (спогадів), різних документів, матеріалів газет, журналів та інших письмових джерел.

2. ЯК ЗА ДОПОМОГОЮ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НАПИСАТИ ПРАВДИВУ ІСТОРІЮ

Пофантазуймо!

Якими рисами має володіти людина, котра фахово займається історією?

Виявлення і підбір потрібних для дослідження історичних джерел є складною справою. Спочатку необхідно вивчити публікації інших учених, а також ознайомитися з узагальнювальними працями з теми дослідження. Таким чином з'ясовують, які саме історичні джерела треба шукати. Усі знайдені джерела

Учені-історики працюють із джерелами

перед використанням необхідно ретельно дослідити. Зокрема, вчені встановлюють час й обставини створення писемної або речової пам'ятки, з'ясовують інформацію про автора документа, першовідкривачів джерела. Дослідники ретельно опрацьовують зміст документа і його вплив на життя суспільства, вивчають матеріал, з якого виготовлені пам'ятки тощо. Для дослідження писемних джерел важливо добре знати мову, якою вони створені, адже мови народів світу постійно розвиваються, а деякі вже належать до так званих «мертвих» мов (ними вже не розмовляють

Фрагмент сучасної газети

Сторінка з літопису

1. Зіставте зображені джерела. Яку інформацію ми можемо отримати, досліджуючи їх?
2. Поміркуйте, як можна перевірити правдивість інформації з цих джерел.

сучасні народи). Важливо перевірити надійність і достовірність джерел. Автор джерела міг записати недостовірні дані з різних причин: або не був очевидцем описаних подій, або з певних причин боявся писати правду, чи навмисне подав недостовірну інформацію. Для найбільш правдивого відображення минувши-ни вчені зіставляють дані з різноманітних історичних джерел, і лише тоді роблять висновки й узагальнення.

Поміркуймо!

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QVI SONT PLVSIEVRS
Prouinces du Royaume de
Pologne.
CONTENVÈS DEPVIS
les Confins de la Moscovie, iusques
aux limites de la Transilvanie.
ENSEMBLE LEVRS MOEVRS,
façons de viures, et de faire la Guerre.
Par le Sieur de BEAVPLAN.

A PARIS,
Chez SIMON LE SOVRD, rue S. Iacques,
à l'Image Saint Pierre.
M DC LXI

Гійом де Боплан
«Опис України» (XVII ст.)
«Про ремесла, якими
займаються козаки»

Серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виробляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Усі вміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед...

Уявіть себе вченим-істориком. За поданим уривком з документа з'ясуйте, якою була повсякденна робота в козацькому краї.

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе дослідником родинної історії. Оберіть предмет, документ, фотографію, розповідь когось із рідних, за допомогою яких можна описати одну зі сторінок історії вашої родини. Дослідіть це джерело відповідно до запропонованої пам'ятки.

Як дослідити джерело родинної історії

1. Уважно розгляньте джерело історичної інформації та встановіть, до якого виду джерел воно належить.
2. Коли й за яких обставин було створено?
3. Про які історичні події в історії вашої родини свідчить джерело?
4. Яке значення в історії родини має досліджувана пам'ятка?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Вітри історії переплутали літери у важливих словах. Допоможіть упорядкувати літери в словах, поясніть їхнє значення, запишіть ці слова в зошит.
  - 1 ЕИНПМІС
  - 2 НАГМЕТЕРП
  - 3 ПІІФЯОРКГТА
  - 4 ІРЕГФЛІО
  - 5 ЯІКФІН
  - 6 ЛСИИОІПТ
2. Ми виконали вправу «Види історичних джерел», однак, як з'ясувалося, неправильно. Допоможіть знайти правильне рішення. Можна виконати вправу в Інтернеті за посиланням: <https://goo.gl/JxNnAq>.

Писемні

Візуальні

Вік живи –
вік учись

Усні

Речові

II. Обговорюємо в групі

1. Працюючи в групі з однокласниками, укладіть «Кодекс честі дослідника історичних джерел».
2. Подумайте, у чому полягає цінність кожного виду історичних джерел для дослідників: писемних, усних, візуальних, речових. Придумайте рекламу обраного виду історичних джерел.
3. Поміркуйте, чи всім писемним джерелам можна довіряти. Укладіть пам'ятку «Як перевірити достовірність писемного джерела».
4. Поміркуйте над змістом висловів. Чи погоджуєтеся ви з думкою авторів?
  - а) «Історія починається тоді, коли з'являються писемні джерела. Без них немає історії» (Омелян Прицак).
  - б) «Ті, хто творить історію, часто заодно й фальсифікують її» (Веслав Брудзинський).

III. Мислю творчо

Виконайте проект (лепбук, виставку експонатів, презентацію) «Джерела історії моєї родини». Представте проект у класі.

§14 Як і де зберігають історичні джерела

Пригадайте, коли востаннє ви відвідували музей. Що нового дізналися? У якому ще музеї хотіли б побувати?

1. ЧИМ МУЗЕЇ ЦІКАВЛЯТЬ ЛЮБИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

Пізнавально й цікаво

Музи — богині-покровительки поезії, мистецтва і наук у давньогрецькій міфології.

Експонат — предмет, який виставляють для огляду в музеї.

Експозиція — розміщення музейних експонатів у певному порядку.

З давніх-давен люди прагнули зберегти свою історичну спадщину, тому придумали цілу низку спеціальних установ для зберігання й дослідження історичних джерел.

Установи, у яких історичні джерела не лише зберігають і вивчають, а й виставляють для огляду, називають **музеями** (від грецького — *дім Муз*).

Національний музей історії України
(м. Київ)

Музей АТО (м. Дніпро)

Історико-культурний комплекс
«Запорозька Січ» на о. Хортиця
(м. Запоріжжя)

1. Користуючись назвами зображених музеїв та додатковими джерелами інформації, з'ясуйте, які існують види музеїв.
2. Спробуйте пояснити, збереженням яких історичних джерел займається кожна з установ.
3. Користуючись мережею Інтернет, підготуйте невеличку уявну екскурсію одним з музеїв.
4. З'ясуйте, чи є музеї у вашому рідному краї, до яких видів вони належать.

Пізнавально й цікаво

В Україні є дуже незвичні музеї: музей у катакомбах під Одесою, музей лісу на Закарпатті, музей однієї вулиці в Києві. «Найсолодшими» можна назвати музей цукру на Вінниччині та музей бджільництва на Полтавщині.

2. ДЕ ЗБЕРІГАЮТЬ І ЯК ДОСЛІДЖУЮТЬ ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ

Не менш важливу роль у справі збереження історичної пам'яті відіграють **архіви** (від грецького — *давній*). В архівах зберігають, реставрують, упорядковують, вивчають різноманітні письмові документи.

Варто запам'ятати!

Реставрація — заходи, які здійснюються з метою рятування, відновлення та збереження цінних речей, документів, творів мистецтва тощо.

Реставратори за роботою

Уявіть майстерню реставратора писемних джерел. Які інструменти необхідні для здійснення реставрації?

Справа зберігання документів зародилася в сиву давнину. У стародавніх народів документи зберігали в бібліотеках, палацах правителів при храмах. У наш час збереження та впорядкування документів є невід'ємною складовою діяльності органів влади, різних установ, підприємств, шкіл. У багатьох сім'ях є архіви, де ретельно зберігають цінні документи з родинного життя.

Поміркуймо!

Поцікавтеся у старших, чи є у вашій родині сімейний архів. Які документи там зберігають? Хто в родині є хранителем родинних реліквій?

Як ви думаєте, чому архівній справі надають великого значення в суспільстві?

В Україні традиції збереження документів почали формуватися з появою писемності в давньоруській державі. Першим відомим архівом на українських землях була легендарна бібліотека Ярослава Мудрого при Софійському соборі. У пізніші часи (XVI — XVIII ст.) великі архівні зібрання формували при дворах заможних людей — шляхти й магнатів. За часів існування козацької держави Гетьманщини державний архів був при Генеральній військовій канцелярії, ним відав генеральний писар. Тут зберігали державницькі документи, листування гетьманів, договори та інші важливі документи. Складні

Архіваріуси за дослідженням

часи для збереження документів настали у зв'язку з іноземним поневоленням українських земель та їх розподілом між різними державами у XVIII — XIX ст. У наш час усі архівні документи України об'єднані в **Національний архівний фонд (НАФ)**.

Співробітники архівів (**архіваріуси**) досліджують, готують до публікації, а також допомагають ученим-історикам знаходити необхідні для їхніх досліджень документи.

Пофантазуймо!

Чи потребують історичні документи особливих умов зберігання? Чому? Які ви запропонували б умови для зберігання писемних пам'яток?

Пізнавально й цікаво

Наукова бібліотека Львівського університету ім. Івана Франка — одне з найбільших і найдавніших (була заснована в 1608 р.) книжкових зібрань України, у якому налічується понад 3 млн книг, 200 тис. з них — унікальні стародруки й рукописи, а найстаріші пам'ятки цієї бібліотеки датовані XII–XIII ст.

Книгозбірня Львівського університету ім. Івана Франка

3. МУЗЕЇ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ

Україна — країна з багатою історією. Пам'ятки про історичні події чи діяння героїв зберігають у музеях, архівах та інших установах, де їх досліджують учені. Однак є в нашій країні й такі експонати, які неможливо перенести до музею. Якщо ви з рідними чи друзями мандрували Україною, то, напевно, зауважили, що велику цікавість у мандрівників викликають міста з давньою архітектурою, старовинні замки, фортеці, храми. Найбільше таких споруд розташовано в західній частині нашої країни. Найвідомішими є: замок Любарта в Луцьку (XIV ст.), Олеський замок на Львівщині (XIV–XVI ст.) і Замок Паланок у Закарпатті (XIII ст.).

В інших регіонах України також можна знайти давні будівлі, обрамлені в чудову українську природу. На Поділлі вражають могутністю й величчю Кам'янець-Подільська (XVI–XVIII ст.) і Хотинська (XV–XVI ст.) фортеці, на Чернігівщині — палаци Розумовського в Батурині (XVIII ст.) і Тарнавських у Качанівці (XVIII ст.), на Одещині — Білгород-Дністровська фортеця (XV ст.), у Криму — палац кримських ханів у Бахчисараї (XVI ст.).

Загалом на державному обліку перебуває близько 150 тис. пам'яток історії, архітектури та мистецтва. Сім з них внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. ЮНЕСКО — це міжнародна організація, яка сприяє розвитку освіти, науки та культури, а також охороні пам'яток культури. До списку світової спадщини внесено видатні культурні та природні цінності, що вважаються надбанням усього людства.

1. Замок Любарта в м. Луцьк
2. Палац кримських ханів у м. Бахчисарай (Автономна Республіка Крим)
3. Бердичівський історико-культурний заповідник (Житомирська область)
4. Шевченківський національний заповідник «Тарасова гора» в м. Канів (Черкаська область)

1. Визначте за ілюстраціями, які згадки про минуле зберігають зображені пам'ятки.
2. У чому, на вашу думку, полягає особливість збереження експонатів у музеях просто неба?

Діємо: практичні завдання

Дізнайтеся, чим займається міжнародна організація ЮНЕСКО. З'ясуйте (зокрема, за допомогою Інтернету), які сім пам'яток історії України ця організація включила до списку Світової спадщини. Створіть електронне портфоліо (добірку фотографій) цих пам'яток.

Віртуальну мандрівку до пам'яток ЮНЕСКО ви можете здійснити за посиланням: <https://goo.gl/FMNjW8>.

На жаль, значна частина стародавніх пам'яток перебуває в напівзруйнованому стані й потребує реставрації та спеціального догляду. Найбільш значущі пам'ятки історико-культурної спадщини держава для збереження бере під охорону. Їх перетворюють на **заповідники**. Це своєрідні музеї під відкритим небом: учені досліджують ці пам'ятки, а зацікавлені туристи відвідують, аби більше дізнатися про історію нашої країни.

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

З'ясуйте за картою, у яких містах розташовані позначені на ній об'єкти.

1 — Замок Любарта, 2 — Національний музей історії України, 3 — Антонієві печери, 4 — Могила Тараса Шевченка, 5 — Музей АТО, 6 — Музей історії гірничої справи, 7 — Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», 8 — Ханський палац, 9 — Білгород-Дністровська фортеця, 10 — Замок Паланок.

II. Обговорюємо в групі

Відвідайте музей історії вашої школи та з'ясуйте:

- які види історичних джерел у ньому переважають;
- які писемні джерела в ньому розміщено;
- чи створено спеціальні умови для збереження експонатів.

III. Мислю творчо

Уявіть себе екскурсоводом. З'ясуйте, яким темам присвячені зображені експозиції. Проведіть невеличку екскурсію уявною музейною експозицією.

Музейні експозиції

§ 15 Практична робота № 3. Як ми можемо побачити минуле

1. ВПРАВА «АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ»

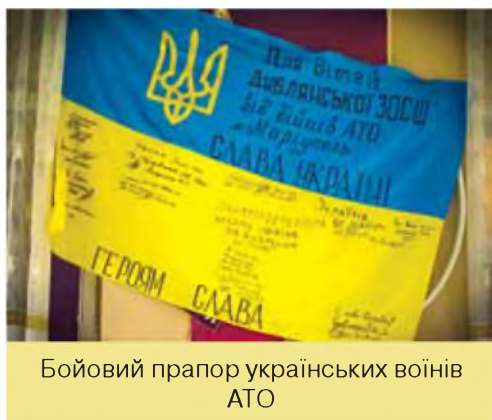
Уявіть, що ви працюєте в археологічній експедиції 2095 р., вами було зроблене сенсаційне відкриття: проведені розкопки решток поселення давніх людей. З'ясуйте за знайденими рештками, яким було життя мешканців цього поселення, чим вони займалися. До яких культурних епох належать знахідки?

2. ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Оберіть історичне джерело для аналізу із запропонованих учителем або на власний вибір і дослідіть його з однокласниками у групі.

Для виконання завдань можна скористатися ілюстраціями.

Бойовий прапор українських воїнів АТО

Молода жінка
(фото невідомого автора, 1890 р.)

Завдання для дослідження та презентації

1. Уважно розгляньте джерело історичної інформації та встановіть, до якого різновиду історичних джерел воно належить.
2. Серед отриманих пам'яток оберіть ту, яка придатна для дослідження того виду історичних джерел, до яких належить ваше джерело.

3. Крок за кроком (відповідно до пам'ятки) опрацюйте отримане вами історичне джерело.
4. Представте однокласникам результати роботи вашої групи. Зробіть це в такій послідовності:
  - а) скажіть, з яким саме історичним джерелом працювала ваша група та до якого виду джерел воно належить;
  - б) поінформуйте, які запитання ви поставили, опрацьовуючи джерело;
  - в) розкажіть, яку інформацію про минуле ви змогли отримати завдяки поставленим запитанням;
  - г) поясніть, як ви впевнилися в тому, що здобута вами інформація правдиво відображає минуле.

Діємо: практичні завдання

Пам'ятка для роботи з історичним документом

1. Хто автор документа? (Недостатньо довідатися лише прізвище, треба дізнатися про: походження, професію, суспільне становище, погляди тощо).
2. Документ створено групою авторів чи однією особою?
3. Коли, судячи з тексту, створено документ?
4. Для кого написано документ? Адресовано його одній особі чи групі людей?
5. Який зміст документа? Які загальні ідеї викладено?
6. Що можна дізнатися про ситуацію (епоху, у яку його було створено) із цього документа?
7. Чи зрозумілою є мова документа? Які історичні терміни в ньому вживаються?
8. Чи вірите ви у правдивість написаного?

Новый циркъ
Бр. НИКИТИНЫХЪ
 на старомъ Солдатскомъ базарѣ,
 Въ пятницу, 26 февраля 1899 года,
 дадутъ

Д В А

ПРЕДСТАВЛЕНІЯ.

Днемъ-по уменьшенной цѣнѣ-спеціально для
 ДѢТЕЙ, начало въ 2 часа дня.

ВЕЧЕРОМЪ
 по особой программѣ въ первый разъ
ДИОРАМИЧЕСКІЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫЯ КАРТИНЫ.

Въ заключеніе:
КИНЕМАТОГРАФЪ Бр. ЛЮМЬЕРЪ,
 подъ руководствомъ физика К. О. БРАУЗЕ.
 Подробносни въ программахъ. Начало ровно въ 8 часовъ.

НАШ ПРАПОР

Львів, Костюшка 1/а.
 ілюстрований часопис, виходить
 що другий день. Точні перед-
 платники дістають безплатно
 щомісяця книжку — премію Ви-
 дання «Української Бібліотеки».
 Передплата разом із книжка-
 ми «Української Бібліотеки» мі-
 сячно в краю, Чехах, Австрії,
 Угорщині 1.95 зл., чвертьрічно
 5.55 зл., піврічно 11.10 зл.,
 для всіх інших країв місячно
 2.95 зл., чвертьрічно 8.55 зл.,
 піврічно 17 зл., річно згори
 32.— зл.

3. МУЗЕЙ — ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ МОГО КРАЮ

Музеї — один з найпоширеніших способів збереження та популяризації знань з історії нашої держави. Перший музей на території України було відкрито 1806 р. в Миколаєві. У ньому були зібрані античні пам'ятки. Нині в Україні працює близько п'яти тисяч різноманітних музеїв.

Відвідайте разом з однокласниками та вчителем музей у вашому населеному пункті та виконайте міні-дослідження експозицій музею за наведеним планом.

Можна також скористатися фотографією експозиції літературно-меморіального музею Івана Нечуя-Левицького, що в селищі Стебліві на Черкащині.

Музей Івана Нечуя-Левицького (сmt Стеблів, Черкаська область)

Діємо: практичні завдання

План дослідження експозиції музею

1. Запам'ятайте, як називається й де розташована установа, яку ви відвідали.
2. До яких видів історичних джерел належать оглянуті вами в цій установі експонати?
3. Яку інформацію про життя людей минулого ви дізналися?
4. Які з експонатів вас найбільше зацікавили й чому?
5. Чи здивувало вас щось у цій установі (в оглянутих експозиціях, поясненнях екскурсовода)?
6. Якщо екскурсія вас розчарувала, то поясніть чому (що вас засмутило, стурбувало або змусило нудьгувати).
7. Чи порадите ви відвідати цей музей своїм знайомим? Чому?

§ 16 Урок узагальнення

1. ВПРАВА «АНАГРАМА»

Пізнавально й цікаво

Анаграма — слово, утворене шляхом перемішування літер основного слова. Пропонуємо вам набір анаграм з теми «Джерела до вивчення історії». Розшифруйте їх, визначте в кожному переліку зайве слово та обґрунтуйте свій вибір.

1 ІХРАОЯГЛЕО 2 ТІРОНГАЕЯФ 3 В'ИСРПЛЯ 4 ИАМУКНЗІМАТ	1 ІМФ 2 НДЕАГЕЛ 3 ЯЛСВІИРП' 4 ОГХРОАЛЕ
1 ГРПІАКАТМО 2 ЕАКАБТ 3 ЛІГЕОІФР 4 НАПЕТОСК	1 ЙМЕУЗ 2 ВПІНАОДИКЗ 3 РАРТЕАОТВРС 4 ВАХІР

2. ВПРАВА «ІСТОРИЧНА ПАРОЧКА»

Установіть відповідність (знайдіть пари) між видами історичних джерел та їхніми прикладами.

Усні історичні джерела	Писемні речові джерела	Речові історичні джерела	Візуальні (зображувальні) історичні джерела
Листівки, документи, журнали, газети, написи на камені, рукописні книги	Споруди, посуд, знаряддя праці, монети, одяг	Портрети, фотографії, кіно- та відеоматеріали, картини	Споруди, книги, побут, відеоматеріали Міфи, пісні, казки, легенди, звичаї, традиції

Речові джерела

Писемні джерела

Візуальні джерела

Усні джерела

Вправу можна виконати за посиланнями:

<https://goo.gl/x31j9V>.

3. ВПРАВА «ДОСЛІДНИКИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ»

Об'єднайтеся з товаришами в дослідницькі групи та оберіть пам'ятку для дослідження. Складіть запитання для дослідження пам'ятки. Запропонуйте товаришам з інших груп дослідити обрану вами пам'ятку за складеними вами запитаннями.

Картина Тараса Шевченка «Селянська родина» (1843 р.)

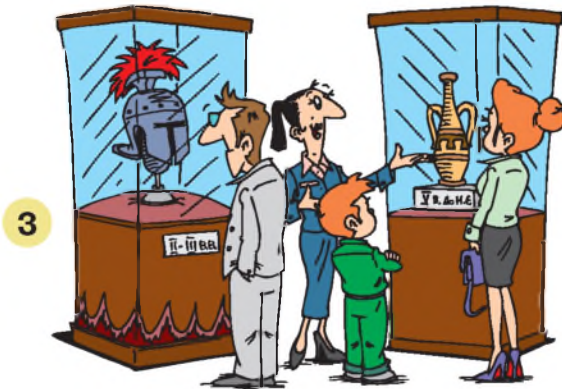
Прикраси часів України-Русі (XI–XII ст.)

Повідомлення газети «Голос України» про утворення Конституції України (1996 р.)

4. ВПРАВА «ВІД ДАВНИНИ ДО МУЗЕЮ»

Ми дізналися, що дослідження історичних джерел є надзвичайно важливою справою. Для того, аби знайдені пам'ятки минулого були зрозумілі любителям історії, потрібно ретельно попрацювати багатьом людям. Розташуйте в хронологічній послідовності етапи дослідження історичних джерел від виявлення до ознайомлення з ними відвідувачів музею.

5. «ЮНІ НУМІЗМАТИ»

Уявіть, що ви знайшли скарб давніх монет. Вас найбільше зацікавили зображені на малюнку монети. Виконайте дослідження:

- 1) Визначте, до якого виду історичних джерел належать зображені монети.
- 2) З'ясуйте, яку інформацію про минуле ми можемо дізнатися за допомогою цих монет.
- 3) Коли й хто карбував зображені монети? Як про це можна дізнатися?
- 4) Установіть зв'язок між зображеними монетами та сучасною Україною.

Давня монета

6. ВПРАВА «ЗАГУБЛЕНІ НА КАРТІ»

Під час укладання карти музеїв України комп'ютерний вірус переплутав місця розташування музеїв. Допоможіть навести лад на карті та виконайте математичні завдання до карти:

- 1) Назвіть і вкажіть на карті міста, де насправді розташовані зображені об'єкти.
- 2) Оберіть два музейні комплекси, які ви бажаєте відвідати, та дізнайтеся відстань від вашого міста чи села до цих об'єктів.
- 3) Уявіть, що ви зібралися родиною в мандрівку на автомобілі — визначте, скільки часу ви витратите на поїздку до обраних вами музеїв, якщо будете рухатися зі швидкістю 80 км/год.
- 4) За допомогою дорослих у мережі Інтернет дізнайтеся вартість проїзду до обраних музеїв залізницею. Поміркуйте, як вигідніше мандрувати: автомобільним транспортом чи залізницею? Свою думку підтверджуйте аргументами.

Історія України в пам'ятках

§ 17 Минуле в пам'ятках історії

Поміркуйте, які історичні пам'ятки в Україні ви могли б запропонувати мандрівникам і туристам.

1. ІСТОРІЯ ДОВКОЛА НАС

Україна — одна з найкрасивіших країн світу. Мандруючи, ви, напевно, звертали увагу на різноманітні пам'ятники на вулицях міст і сіл, стародавні будівлі. Буває, що цілі квартали міста збереглися від давнини до нашого часу. У музеях ми із цікавістю розглядаємо предмети побуту, давні документи, археологічні скарби нашої землі. Від покоління до покоління народ передає спогади, легенди, перекази про своє історичне минуле. Пам'ятники та інші витвори мистецтва, а також речі з минулого належать до **пам'яток культури**. Це надбання народу, наша культурна спадщина від попередніх поколінь.

Замок Паланок
(м. Мукачево, Закарпатська область)

Пам'ятник Лесі Українці
(м. Ковель, Волинська область)

1. На якій з ілюстрацій зображено пам'ятник, а на якій — пам'ятка історії?
2. Як ви думаєте, у чому полягає відмінність між пам'ятниками та пам'ятками історії?

Діємо: практичні завдання

Дізнайтеся, які пам'ятки та пам'ятники є у вашому місті, селі. Коли та з нагоди яких подій вони споруджені?

Спробуйте зробити свій внесок у популяризацію історичних і пам'ятних місць вашого населеного пункту: нанесіть ці об'єкти на Google-карту вашого міста чи села. Тоді багато людей зможуть дізнатися про визначні місця вашої малої батьківщини за допомогою мобільних пристроїв. Пам'ятку можна знайти за електронною адресою:

<https://goo.gl/wkA8pn>.

Варто запам'ятати!

Пам'ятник — споруда для вшанування пам'яті про людей та події.

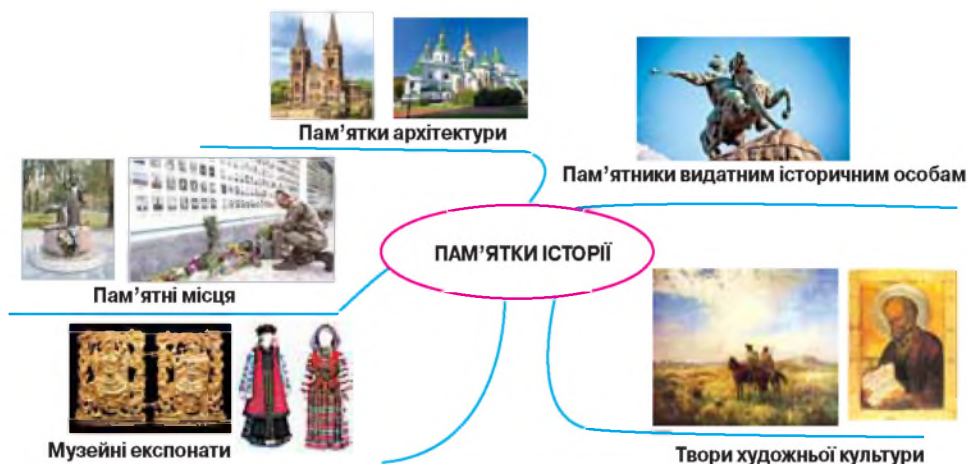
Пам'ятки історії — визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям і діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів.

Збереження пам'яток культури та історії — важлива справа. Адже це дає змогу зберегти **історичну пам'ять** нашого народу — знання та уявлення суспільства про спільне історичне минуле. Такі знання, що передаються від покоління до покоління, дають можливість нам вирізнитися з-поміж інших народів і розуміти свою єдність. Людина завжди цікавилася історією свого роду й намагалася зберігати ті речі, які допомагають розповісти історію нащадкам.

Поміркуймо!

Чому потрібно оберегати пам'ятки історії?

Поясніть, яку інформацію про минуле нашого народу «розповідають» пам'ятки історії.

Поміркуймо!

Уявіть себе укладачем списку пам'яток, які потрібно охороняти. Поміркуйте, який ви можете зробити внесок у збереження культурної спадщини нашого народу.

У нашій державі збереженню пам'яток історії та культури приділяється значна увага. Відповідно до **Закону України «Про охорону культурної спадщини»** цінні пам'ятки історії вносять

до Державного реєстру нерухомих пам'яток. Загалом в Україні під охороною перебуває близько 130 тис. пам'яток. І цей список постійно оновлюється. Є в нашій країні також пам'ятки, які вважаються надбанням усього людства. Вони внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Діємо: практичні завдання

У попередньому розділі ви вже ознайомилися з пам'ятками ЮНЕСКО в Україні.

Підготуйте коротку розповідь про одну з них за такими пунктами:

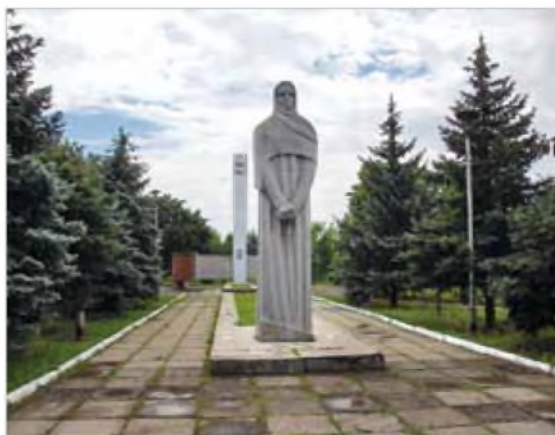
- 1) де розташована пам'ятка;
- 2) коли її було створено;
- 3) хто автор пам'ятки (якщо це відомо);
- 4) яку інформацію про минуле вона «розповідає».

2. ХТО І НАВІЩО СТВОРЮЄ ПАМ'ЯТНИКИ

На знак пошани до важливих подій історії, видатних діячів встановлюють пам'ятники. Якщо митець хоче увіковічити в пам'ятникові певні історичні події чи багатьох людей, він створює **скульптурну групу**. На честь переможних воєнних походів правителі й полководці наказували будувати пишно прикрашені **тріумфальні арки, колони**. Для вшанування пам'яті видатних діячів споруджують **статуї** (постать у повний зріст) чи **бюсти** (погруддя). Якщо такий діяч народився чи певний час жив і працював у населеному пункті, тоді на будинку встановлюють **меморіальну дошку** з короткою інформацією про нього.

Пам'ятник митрополиту Андрію Шептицькому (м. Львів)

Пам'ятник «Скорботна матір» (м. Генічеськ, Херсонська область)

Пам'ятник Івану Франку
(м. Винники, Львівська область)

Тріумфальна арка
(м. Париж)

Меморіальна дошка на честь
Павла Чубинського
(с. Мліїв, Черкаська область)

Монумент незалежності
(м. Гусятин, Тернопільська область)

Пам'ятник
Проні Прокопівні
й Свириду Голохвастову
(м. Київ)

1. З'ясуйте, яким подіям, історичним діячам присвячені ці пам'ятники.
2. Визначте, які серед цих пам'ятників є скульптурною групою, бюстом, статуєю, обеліском.

На вулицях наших міст і сіл ми найчастіше можемо бачити **обеліски** — величні пам'ятники, присвячені людям, які загинули на фронтах Другої світової війни. Також велику кількість пам'ятників встановлено на честь борців за волю України: воїнам українських армій, видатним письменникам. У багатьох містах і селах споруджують пам'ятні знаки для вшанування людей, що померли під час Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Поміркуймо!

Кого можна назвати справжніми «свідками» історії: історичні пам'ятки чи пам'ятники?

Із часом пам'ятники також перетворюються на пам'ятки історії. Їх виготовляють з певних матеріалів, оздоблюють відповідно до естетичних уявлень свого часу. Вони несуть певну інформацію про події, яким присвячені. Тобто є надбанням культури народу, а, отже, можуть належати до історичних пам'яток.

Діємо: практичні завдання

Виконайте міні-дослідження «Пам'ятки історії мого рідного міста (села)»: оберіть пам'ятку історії чи пам'ятник, що є у вашому місті (селі), та дослідіть її (див. запропоновану нижче пам'ятку). Представте результат своєї роботи у класі в довільній формі (розповідь, презентація тощо).

Як дослідити історичну пам'ятку

1. Що це за пам'ятка? До якої групи вона належить?
2. Де вона розташована? Як виглядає?
3. Коли було створено пам'ятку? (Вкажіть століття або точну дату, якщо її можна встановити.)
4. Яким подіям у минулому чи історичним діячам присвячена пам'ятка? Що вона засвідчує?
5. Хто створив пам'ятку? (Ім'я архітектора, художника, скульптора, інженера.)
6. Які елементи пам'ятки дають змогу отримати інформацію про минуле?
7. Історію та культуру якого народу чи народів відображає пам'ятка?
8. Яку інформацію про історію українського народу (або інших народів) можна довідатися за допомогою пам'ятки?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Пригадайте значення понять: «історична пам'ять», «пам'ятка історії», пам'ятник та усно поєднайте комірки з лівої колонки таблиці з відповідними комірками з правої колонки.

А Історична пам'ять	1 Твір мистецтва, пошана
Б Пам'ятка історії	2 Місця, речі, події життя, діяльність
В Пам'ятник	3 Virізнення народу, передається, уявлення

2. Що спільного й відмінного між історичними пам'ятками та пам'ятниками? У зошиті заповніть схему:

3. Наведіть приклади пам'яток історії, пам'ятників історичним подіям або видатним особам.

II. Обговорюємо в групі

1. Чому потрібно зберігати історичну пам'ять? Якби у вас з'явилася можливість впливати на зміст історичної пам'яті, щоб ви хотіли зберегти в історичній пам'яті народу?
2. Яку історичну інформацію можна дізнатися за допомогою історичних пам'яток?
3. Чи всі пам'ятники є пам'ятками історії? Обґрунтуйте думку.

III. Мислю творчо

Виконайте завдання на вибір:

1. За допомогою довідника чи мережі Інтернет підготуйте для однокласників віртуальну мандрівку пам'ятками історії України, які внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Що цікавого про минуле нашої країни вони можуть «розповісти»? Позначте місця розташування цих пам'яток на контурній карті.
2. Уявіть себе в ролі вчителя/вчительки — підготуйте кілька запитань до навчального тексту для своїх однокласників.

§ 18 Княжа Русь-Україна та козацька Україна в пам'ятках історії

Що ми знаємо про давніх героїв нашої історії — князів і козаків?

1. ПАМ'ЯТКИ ТА ПАМ'ЯТНИКИ РУСИ-УКРАЇНИ

Серцем нашої держави є стародавня столиця — Київ. Саме довкола Києва збиралися праукраїнські племена в могутню державу середньовічної доби — княжу **Русь-Україну**. Оповідуючи

Пам'ятник засновникам Києва

1. Поцікавтеся, кого вважають засновниками Києва.
2. З яких історичних джерел можна дізнатися про заснування Києва?

про її становлення, літописець наводить наказ легендарного князя Олега: «Хай буде се мати городам руським». Київські князі Аскольд, Олег, Ігор та Святослав уславилися як мужні воїни й талановиті полководці. Київ був великим і впливовим торговельним центром, через який проходив один з найважливіших торговельних шляхів середньовіччя «із варяг у греки». Однак найбільшого розквіту й культурного піднесення Русь-Україна досягла з поширенням на наших землях однієї з **релігій** світу — **християнства**.

Діємо: практичні завдання

Пам'ять про визначні події історії нашої держави зберігається у старовинних пам'ятках і пам'ятниках. Здійснюючи мандрівку стежками рідної історії, започаткуйте укладення хронологічної таблиці найважливіших подій історії України (у тексті вони виділені жирним шрифтом).

Пізнавально й цікаво

Релігія — особливе уявлення людей про світ, що базується на віруваннях та системі духовних і моральних цінностей, які скеровують поведінку людей. Найбільш поширені у світі релігії: християнство (найпоширеніша релігія), іслам (наймолодша релігія), буддизм (найдавніша релігія).

Першою людиною, яка прийняла християнство на Русі, була **княгиня Ольга** (945–964 рр.). Літопис назвав її «наймудрішою серед усіх людей», оскільки княгиня вирізнялася сильним характером та мудрістю.

Справу зміцнення держави продовжив онук княгині Ольги **Володимир Великий** (980–1015 рр.). Зважаючи на досвід княгині Ольги та зв'язки Русі-України з Візантією, Володимир Великий з-поміж інших релігій обрав християнство східного (візантійського) обряду, яке пізніше стало називатися православ'ям. Хрещення Русі відбулося **988 р.** Відтоді Русь-Україна долучалася до кола цивілізованих держав.

Утім, багато жителів країни залишалися вірними **язичництву**. Чимало язичницьких традицій і вірувань живуть у народі й донині. Вони тісно переплелися з новими християнськими правилами й традиціями.

Пам'ятник княгині Ользі в м. Київ

1. Працюючи з додатковими джерелами інформації, з'ясуйте, кого скульптори зобразили поряд.
2. Розгляньте ілюстрацію та визначте, за допомогою яких елементів можна з'ясувати зміст пам'ятника.

Пізнавально й цікаво

Християнство — світова релігія, особливістю якої є віра в Ісуса Христа, як втілення і прояв Бога.

Хрещення киян. Картина художника Віктора Васнецова

Поміркуймо!

І це сказавши, повелів він [Володимир] робити церкви і ставити [їх] на місцях, де стояли ідоли... І почав він ставити по городах церкви, і священників [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне.

1. Уважно прочитайте уривок з «Повісті минулих літ» і поміркуйте, чи всі жителі держави одразу погодилися прийняти нову віру.
2. Які позитивні наслідки хрещення Русі описує автор літопису?

Діємо: практичні завдання

Користуючись додатковими джерелами інформації (розповіді родичів, історичні джерела, Інтернет), з'ясуйте, які язичницькі традиції збереглися до нашого часу.

На знак пошани Володимира Великого як Хрестителя Русі в м. Київ спорудили пам'ятник, що височіє над річкою Дніпро на Володимирській гірці.

Пам'ятник Володимиру Великому
в м. Київ

1. Працюючи з додатковими джерелами інформації, дізнайтеся, хто є автором пам'ятника.
2. З'ясуйте, які види пам'ятників поєднує монумент Володимиру Великому.
3. Визначте, за допомогою яких символів автори передали ідею звеличення Володимира як Хрестителя Русі.

Пізнавально й цікаво

«Руська правда» — найдавніший збірник законів на землях Русі-України, укладання якого розпочалося за Ярослава Мудрого.

Син Володимира **Ярослав Мудрий** (1019–1054 рр.) розширював кордони держави, розгромив грізних нападників печенігів. Добрі взаємини з провідними державами князь підтримував за допомогою «шлюбної дипломатії», одружуючи своїх дітей із правителями держав та їхніми дітьми. Саме за його правління було створено першу писану збірку законів в українських землях — **«Руську правду»**.

Християнство вплинуло на формування моральності українського народу. З його прийняттям українські землі долучилися до кращих здобутків культури: на Русі поширювалася освіта, книжкова справа, при монастирях зародилося літописання. Величні християнські храми стали візитівкою стародавніх міст України — Києва, Чернігова, Переяслава...

Символом Русі-України є одна з найкрасивіших архітектурних пам'яток нашої країни — Софійський собор. Він

був не лише релігійним центром держави, а й важливим осередком культурного життя. При соборі діяла школа, тут розміщувалося легендарне зібрання книг — бібліотека Ярослава Мудрого. Також собор є важливим історичним джерелом для дослідження життя суспільства Київської держави.

Софійський собор у м. Київ

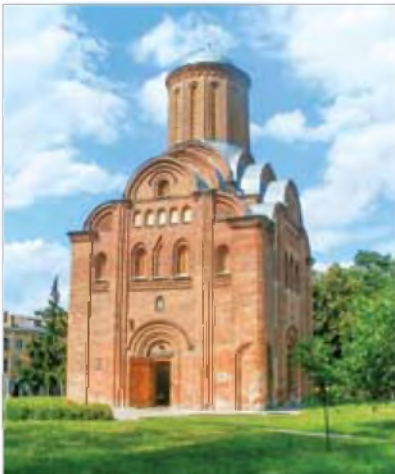
Фрески Софійського собору

1. Уважно розгляньте фотографії та поміркуйте: собор є пам'яткою чи пам'ятником історії?
2. На підставі ілюстрацій з'ясуйте, яку інформацію про добу Русі-України можна дізнатися з них як з історичних джерел.

Діємо: практичні завдання

Порівняйте зовнішній вигляд двох храмів давньоруської доби. Дізнайтеся, чим вони відрізняються. Що вплинуло на формування цих відмінностей?

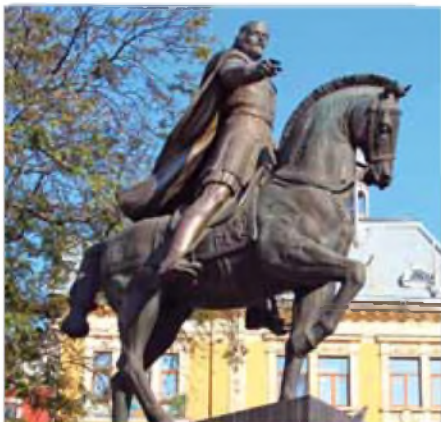

П'ятницька церква
у м. Чернівці

Свято-Василівський собор
у м. Овруч (Житомирська область)

2. КОРОЛЬ ДАНИЛО

Пам'ятник королю Данилу в м. Львів

1. З'ясуйте, коли і хто створив пам'ятник.
2. За допомогою яких символів, елементів пам'ятника автор намагався зобразити велич Данила Галицького?
3. Яким у вашій уяві постає король Данило?

Стародавній Львів приваблює овіяною легендами історією, сплетінням старовинних вуличок, величчю храмів та пам'ятниками видатним історичним героям. З-поміж інших привертає увагу пам'ятник **королю Данилу**, який заснував місто й назвав його на честь свого сина Лева.

Сміливий і рішучий король Данило все життя присвятив боротьбі з іноземними поневолювачами української землі. За його правління **Галицько-Волинська держава** розквітла могутніми фортецями, новими містами, торговельними шляхами. А на згадку про мудрого й відважного правителя Данила залишилася королівська корона, яку він отримав від папи римського в **1253 р.**

3. КОЗАЦЬКА ДОБА В ПАМ'ЯТНИКАХ

Богдан Хмельницький.
Гравюра Гондіуса

В історичній пам'яті українського народу важливе місце посідає **козацька доба**. Сміливці козаки виступали на захист нашої землі від іноземного гноблення. У цій боротьбі вони виробили унікальне бойове мистецтво, яке уславило козаків по всій Європі. В історичних думках і піснях народ возвеличував видатних козацьких полководців Дмитра Байду-Вишневецького, Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Сірка, Петра Калнишевського.

Найважливішою подією козацької доби була **Національно-визвольна війна українського народу середини**

XVII ст. У роки війни українці завзято боролися проти поневолення селян польськими панами, придушення прав козацтва та спроб змусити українців відмовитися від православної віри. Очолив боротьбу за незалежність гетьман **Богдан Хмельницький**.

У низці переможних битв **1648 р.** він звільнив значну частину українських земель від польського панування. На звільнених землях започаткував **Козацьку республіку — Військо Запорозьке**. На цих землях було скасовано кріпацтво, впроваджувалися виборні органи влади. Гетьман здійснював активну зовнішню політику, листувався з правителями європейських держав. Тривалий час центром козацької України було містечко Чигирин на Черкащині. Тут пам'ять про славетного гетьмана зберігається в історико-культурному заповіднику. Багатьох туристів також приваблює родинна церква Богдана Хмельницького в селі Суботів, у якій, за однією з версій, було поховано тіло гетьмана.

Резиденція Богдана Хмельницького
в м. Чигирин (Черкаська область)

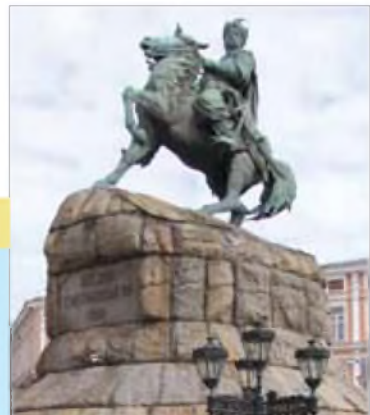
Іллінська церква
в с. Суботів (Черкаська область)

Розгляньте ілюстрації та за допомогою додаткових джерел з'ясуйте, чи можна зображені об'єкти назвати пам'ятками козацької доби.

У 1888 р. відомий український скульптор Михайло Микешин спорудив пам'ятник видатному гетьманові в серці України — Києві — на Софійському майдані.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в м. Київ

1. Поцікавтеся, яким був початковий задум пам'ятника.
2. Які символи чи елементи пам'ятника, на вашу думку, вказують на повагу до постаті Богдана Хмельницького?

На жаль, наступники Богдана Хмельницького не змогли вберегти Українську козацьку державу, тому невдовзі українські землі були поділені між сусідніми державами: Річчю Посполитою та Російською імперією. А наприкінці XVIII ст., після занепаду Речі Посполитої, українськими землями заволоділи дві імперії — Російська та Австро-Угорська.

Пізнавально й цікаво

Пам'ятник козакам у м. Відень (Австрія)

Дізнайтеся, чому саме в м. Відень установлено пам'ятники козакам.

4. ПАМ'ЯТКА СХІДНОЇ КУЛЬТУРИ В БАХЧИСАРАЇ

Ханський палац у м. Бахчисарай
(Автономна Республіка Крим)

1. З'ясуйте, коли збудували палац.
2. Визначте, які особливості архітектури та оздоблення розкривають «східний характер» пам'ятки.

Протягом XV–XVIII ст. на півдні України існувало **Кримське ханство**. Історія відносин між козаками та кримськими татарами знала і війни, і союзи. Зокрема, кримський правитель Тугай-бей був союзником і побратимом Б. Хмельницького.

Кримські татари впродовж своєї історії створили неповторну культуру, унікальною пам'яткою якої є палац кримських ханів Гіреїв у м. Бахчисарай.

Діємо: практичні завдання

Позначте на карті міста, у яких розташовані згадані в тексті пам'ятки й пам'ятники діячам часів Русі-України, Козацької республіки та Кримського ханства.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Ми отримали закодованого листа, але прочитати його заважає те, що автор написав листа неповними словами. Допоможіть нам, виконавши завдання:
  - а) доповніть слова з листа та укладіть ланцюжки зі слів, пов'язаних однією темою;
  - б) розташуйте знайдені слова в хронологічній послідовності залежно від часу подій, які вони позначають;
  - в) поясніть значення закодованих у хмаринці слів.

2. Чим уславилися в історії княгиня Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, король Данило, Богдан Хмельницький?
3. Покажіть (позначте) на карті місця розташування пам'ятників та пам'яток, про які розповідається в тексті підручника.

II. Обговорюємо в групі

1. Яку роль відіграють пам'ятники у збереженні історичної пам'яті народу?
2. Поміркуйте, чим відрізнялися підходи до управління державою жінки-правительки — княгині Ольги та державних діячів чоловіків (за матеріалом параграфа).

III. Мислю творчо

1. Уявіть себе письменником та складіть коротку пригодницьку розповідь про одного з видатних діячів, згаданих у параграфі (на вибір).
2. Уявіть, що ви працюєте в туристичному агентстві: підготуйте рекламний буклет подорожі про один зі згаданих у навчальному тексті пам'ятників. У буклеті розкрийте інформацію про історичну подію чи діяча, якому він присвячений, історію створення пам'ятника та символічний зміст пам'ятника.

§ 19 Пам'ять про Українську революцію та Голодомор в Україні 1932–1933 років

Уважно розгляньте зображену монету, зверніть увагу на написи та зображення. Чи знаєте ви, яким історичним подіям її присвячено? Що вам відомо про ці події?

Пам'ятна монета України серії «Відродження української державності»

1. БОРОТЬБА ЗА НОВУ УКРАЇНУ

Протягом ХІХ ст. українські землі перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Українські селяни-кріпаки змушені були тяжко працювати на панів, більшість українців не мала змоги навчатися. У Російській імперії навіть українська мова була заборонена, але українці не полишали мрії про волю.

Сприятливі обставини для боротьби за визволення українського народу від іноземного панування склалися на початку ХХ ст. У 1914–1918 рр. відбулася Перша світова війна, у якій брали участь усі тогочасні великі держави. Війна стала справжньою трагедією для багатьох народів: у боях загинули мільйони солдатів, мирні жителі страждали від руйнувань і нестатків. Бойові дії відбувалися також і на українських землях (Західна Україна). Поступово в ході війни Російська й Австро-Угорська імперії ослабли. Стомлені війною народи повстали, скинули владу ненависних імператорів. Так розпочалася **Українська революція 1917–1921 рр.** — боротьба українського народу за національне визволення та краще життя.

Діємо: практичні завдання

Ми мандруємо далі найважливішими сторінками історії України. Продовжуйте складати започатковану хронологічну таблицю (с. 32).

У роки Української революції народи, що населяли Україну, боролися за право вільно розвивати свою культуру, розмовляти рідною мовою. Прагнули побудувати державу, у якій поважали б **демократичні права і свободи** кожної людини. Важливим питанням революції була також боротьба за те, щоб господарство країни розвивалося в інтересах простого народу, а не лише заможних верств суспільства.

Варто запам'ятати!

Революція — швидкі та рішучі зміни в житті суспільства або в одній з галузей життя суспільства.

Демократія — спосіб управління державою, за якого владу здійснює безпосередньо народ або обрані ним представники.

Поміркуймо!

Ідея необхідності захисту прав людини зародилася ще у стародавні часи. Як ви розумієте поняття «права людини»? Які ви можете назвати права людини?

На вулицях Києва навесні 1917 р. було гамірно. Сюди прибували люди з усіх куточків України, щоб обрати Українську Центральну Раду. Вона мала стати виразником інтересів народів України в боротьбі за встановлення справедливого ладу. На чолі революційного народу став видатний український історик Михайло Грушевський. Найважливішим досягненням Центральної Ради на чолі з М. Грушевським було проголошення незалеж-

Маніфестація на Софійському майдані в м. Київ (березень 1917 р.)

1. Уважно розгляньте фото. Які елементи на ньому видалися вам знайомими? Де ви їх могли побачити?
2. Що на фото свідчить про підтримку Української революції народом?

ності Української Народної Республіки в січні 1918 р. Саме це рішення сприяло утвердженню у свідомості українського народу необхідності відстоювати незалежність. А внесок Михайла Грушевського в розвиток державницької ідеї нащадки відзначили спорудженням у 1998 р. пам'ятника цьому видатному діячеві в Києві неподалік Київського міського будинку вчителя. Саме в цій будівлі працювала Українська Центральна Рада.

Революційна боротьба в Україні протягом 1917–1921 рр. була дуже напруженою. З народженням незалежної України не змирилися зовнішні вороги. Протягом 1917–1921 рр. українські землі зазнали нападу численних завойовників, які знищували

Пізнавально й цікаво

Михайло Грушевський уславився також як видатний український історик. Протягом багатьох років він досліджував історію України, яку цікаво виклав у багатотомній праці «Історія України-Руси». Детальніше дізнатися про життєвий шлях діяча можна за посиланням: <https://goo.gl/Snvjgt>.

Пам'ятник Михайлові Грушевському в м. Київ

Четвертий універсал Центральної Ради, що проголошував незалежність УНР

1. Дізнайтеся, чи вдалося Михайлові Грушевському та Центральній Раді домогтися втілення ідеї незалежності України в життя.
2. Що сприяло чи завадило утвердженню незалежності України в роки Української революції?
3. Дізнайтеся, хто, крім Михайла Грушевського, очолював Українську революцію.

усіх, хто захищав незалежність України.

В історичній пам'яті нашого народу назавжди залишиться **подвиг Героїв Крут**. Холодного дня **29 січня 1918 р.** юнаки та молоді старшини дали відсіч загонам російських більшовиків на залізничній станції Крути. Вони виступили проти значно численнішого ворога, щоб затримати наступ більшовиків на м. Київ. Однак вони також стали одними з перших жертв жорстокості завоєвників: юнаків, які, відступаючи, заблукали в темряві, захопили в полон і безжально розстріляли вороги. Згодом їх з почестями поховали в Києві на Аскольдовій могилі, але більшовицька влада знищила місце поховання. Та пам'ять про подвиг крутян ретельно оберігали учасники бою. На честь їхнього подвигу написані спогади, історичні дослідження, книжки, поезії, знімають фільми. А на місці бою на Чернігівщині 2006 р. відкрили меморіальний комплекс.

У буремні роки Української революції на заході нашої країни незалежність виборювали воїни **Української Галицької Армії (УГА)**. На жаль, багато героїв полягло в нерівних боях з польськими військами на західноукраїнських землях. Жителі Західної України

Меморіальний комплекс Крути в с. Пам'ятне (Чернігівська область)

Пізнавально й цікаво

Див. М. Ковальчук. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки:
<https://goo.gl/imnCWp>.

Пізнавально й цікаво

Вірш «Пам'яті тридцяти» Максима Рильського: https://youtu.be/X-xOZ_4NmK0.

Меморіал воїнам УГА на Личаківському цвинтарі в м. Львів

З'ясуйте, що символізують символи меморіалу: постать Архистратига Михаїла, дубова гілка і меч.

Відзначення Дня Соборності в 1990 р.

Поміркуймо!

Подумайте, чи важливі ідеї єднання в сучасному українському суспільстві. Свою думку обґрунтуйте.

злуки (возз'єднання) Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину незалежну державу. Цей день відзначають як **День Соборності України**. Він є символом прагнення українського народу до єдності та національного визволення.

2. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Напружена боротьба українців за збереження незалежності в роки Української революції 1917–1921 рр., на жаль, завершилася поразкою. Більшість українських земель окупували російські більшовики. Багато горя вони завдали українському народові.

Під час прогулянок столицею нашої держави на київських пагорбах ви можете натрапити на

1. Запитайте у членів своєї родини, що їм відомо про Голодомор.
2. Дізнайтеся, що пам'ятають ваші старші родичі про часи, коли про Голодомор замовчували.
3. Як у нашій країні вшановують пам'ять жертв Голодомору?

шанують пам'ять про героїв визвольних змагань і дбайливо доглядають місця їхніх поховань. У наш час на Личаківському цвинтарі у Львові споруджують Меморіал воїнам УГА. Центральною спорудою меморіалу є колона з бронзовою скульптурою Архистратига Михаїла з дубовою гілкою в лівій руці й мечем у правій.

В умовах напруженої боротьби за збереження Української держави **22 січня 1919 р.** відбулася надзвичайно важлива подія — проголошення Акта

Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» (м. Київ)

бронзову постать маленької дівчинки. Це пам'ятник дітям, які померли під час **Голодомору 1932–1933 рр.** в Україні. **Голодомор** — страшний злочин проти українського народу. Його вчинила комуністична влада на чолі з Йосипом Сталіним для того, щоб налякати й підкорити українців. У селян вилучали не лише зерно, а й усі їстівні припаси. Якщо хтось намагався чинити спротив, чи збирав колоски на полях, щоб прогодувати дітей, то він підлягав жорстокому покаранню згідно із «законом про п'ять колосків». Голодомор став тяжкою раною на душі українського народу. Страшною смертю загинули від 3 до 6 млн осіб.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», який визнав події 1932–1933 рр. **геноцидом** українського народу.

Варто запам'ятати!

Геноцид — злочинні дії з метою знищення певної спільноти людей.

Монета номіналом 5 гривень, присвячена пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років

1. Яку історичну інформацію можна дізнатися, розглядаючи монету?
2. За допомогою яких елементів монети автори намагалися показати трагічність Голодомору для українського народу?

Окрім селянства, комуністична влада переслідувала й винищувала всіх, хто розумів її жорстокість і міг чинити опір злочинам радянської влади. Гонінь зазнали видатні українські науковці, письменники, політичні діячі, учасники національно-визвольних змагань часів Української революції.

ЗНАЮ Й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Виконайте завдання до ілюстрації:
  - а) перевірте, чи правильно розташовані в кольорових полях слова до теми «Українська революція та Голодомор в Україні», у разі потреби запропонуйте переміщення слів у відповідне поле.
  - б) поясніть значення запропонованих слів.

«Закон про п'ять колосків»

Геноцид

29 січня 1918 р.

Свічка пам'яті

22 січня 1919 р.

Герої Крут

Селяни

Визволення

Демократія

Українська
Галицька АРМІЯ

М. Грушевський

1932–1933 рр.

Українська революція

Голодомор

2. Покажіть на карті місця, де встановлено пам'ятники Михайлові Грушевському, Героям бою під Крутами, Меморіал воїнам УГА, Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні».
3. Визначте в пам'ятниках, про які йдеться в навчальному тексті, символи, що відображають їхню головну ідею.

II. Обговорюємо в групі

1. Відомо, що пам'ять про події Української революції та Голодомору 1932–1933 рр. в Україні тривалий час перебувала під забороною. Як ви думаєте, чому?
2. Чи можна стверджувати, що герої Української революції 1917–1921 рр. є продовжувачами справи українського козацтва? Обґрунтуйте свою думку.
3. Як ви розумієте вислів американського президента Авраама Лінкольна: «Демократія — урядування іменем народу і для народу»?

III. Мислю творчо

1. Підготуйте рекламний буклет про подорож до пам'ятників, про які згадується в параграфі. У буклеті розкажіть, коли було створено пам'ятник, хто його автор, яким історичним подіям його присвячено, які художні засоби (символи) використав автор (автори) під час створення пам'ятника.
2. Створіть презентацію на комп'ютері «Пам'ять про Голодомор в Україні»: доберіть зображення пам'ятників, присвячених Голодомору, що споруджені в Україні та за кордоном. Поясніть, за допомогою яких символів у пам'ятниках відображено трагічну долю українського народу під час цих подій.

§20 Пам'ять про Другу світову війну

Яким подіям у нашій країні присвячено День пам'яті та примирення 8 травня?

1. ВІЙНА — ТРАГЕДІЯ ДЛЯ ЛЮДЕЙ

Буваючи в Києві, ви бачили на високому правому березі річки Дніпро величний монумент «Батьківщина-Мати». Його споруджено з метою вшанування героїчного подвигу народу в роки **Другої світової війни 1939–1945 рр.** Батьківщина-Мати увінчує будівлю Меморіального комплексу, центром якого є Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Друга світова війна (1939–1945 рр.) згубним вихором пронеслася світом. У вересні 1939 р. в західноукраїнські землі вступили війська кривавих диктаторів Адольфа Гітлера і Йосипа Сталіна. **22 червня 1941 р.** гітлерівська Німеччина напала на СРСР, до складу якого входила Україна. На захист рідної землі в Україні постали мільйони людей. Однак гітлерівська Німеччина захопила значні території. Мільйони радянських солдатів загинули або потрапили в полон. Гітлерівці примусово вивозили жителів України в рабство до Німеччини та Австрії. Будь-який опір окупанти жорстоко придушували.

У війні не шкодувала людей і радянська влада. На найнебезпечніших ділянках фронту проти гітлерівців масово використовували «чорносвитників» — поспіхом мобілізованих радянським командуванням місцевих жителів. Їх кидали у бій непідготовленими, необмундированими, а часом і незброєними.

Монумент «Батьківщина-Мати»
в м. Київ

Подумайте, що символізують елементи пам'ятника.

Зруйноване війною місто

Уважно розгляньте ілюстрації та підписи до них. Спробуйте визначити, про які наслідки війни вони «розповідають».

Лист із фронту

І все ж українці прагнули звільнити свою землю від нацистів, які масово нищили людей, грабували країну. У жовтні 1944 р. нацистські окупанти були вигнані з України. Але не припинилися злочини радянської влади проти людей. Зокрема, кримських татар неправдиво звинуватили в тому, що вони допомагали ворогові. За наказом Сталіна сотні тисяч людей насильно вивезли у віддалені регіони СРСР. Там їх прирікли на жалюгідне існування. Наслідком цього геноциду була загибель великої кількості кримських татар. Подібна доля спіткала кримських греків, болгар, вірмен.

2. БАБИН ЯР

Символом нацистських злочинів в Україні є Бабин Яр.

Меморіальний простір у Бабиному Яру (м. Київ)

Під час нацистської окупації в Бабиному Яру, який під час війни розташовувався на околиці Києва, гітлерівці розстріляли десятки тисяч людей. Жертвами нацистів стали радянські військовополонені, заручники, душевно хворі, а також роми, діячі українського **Руху Опору**. Найбільше тут загинуло євреїв. Лише протягом 29–30 вересня 1941 р. нацисти розстріляли в Бабиному Яру більш як 33 000 євреїв. До кінця німецької окупації Києва, під час розстрілів у Бабиному Яру втратили життя понад 100 000 людей.

Поміркуймо!

Рух Опору — організована боротьба проти нацистських окупантів у роки Другої світової війни.

Поміркуйте, у який спосіб учасники Руху Опору могли шкодити окупантам.

Адольф Гітлер та інші керівники нацистської Німеччини вважали євреїв найбільшими своїми ворогами. Для знищення «ворогів нацистської держави» нацисти утворювали **табори смерті**. Найвідомішим з них був Аушвіц-Біркенау поблизу містечка Освенцим на окупованій території Польщі. Тут було вбито понад мільйон осіб — євреїв, а також поляків, радянських військовополонених та в'язнів, звезених сюди звідусіль.

Способом знищення євреїв на окупованій території України були в основному розстріли. Протягом Другої світової війни нацисти знищили близько 6 млн євреїв. Цей геноцид отримав назву **Голокост**.

27 січня 1945 року табір смерті Аушвіц-Біркенау був звільнений солдатами 1-го Українського фронту Червоної армії. Тому щороку 27 січня відзначається як День пам'яті жертв Голокосту. Також цього дня вшановують пам'ять людей, які, ризикуючи власним життям, рятували євреїв від знищення. Їх називають **«Праведниками народів світу»**. Це почесне звання присвоює спеціальна комісія ізраїльського меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем. Україна посідає четверте місце у світі за кількістю визнаних «Праведників народів світу». Ними є 2619 українців, хоча українських рятівників було значно більше.

Жертвами нацистських злочинів стали різні категорії людей. Гітлерівці знищували ромів, душевно хворих. Українців, росіян та інших слов'ян нацисти вважали «неповноцінними» та планували використання їх рабської праці. У нацистських **концентраційних таборах** голодні та змучені люди змушені були тяжко працювати, а потім багатьох з них стратили.

Вхід до Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»
(м. Дніпро)

Олександра
Шулежко

Омелян
Ковч

Відео про Олександрю
Шулежко

Відео про отця
Омеляна Ковча

1. Дізнайтеся, чи є «Праведники народів світу» у вашому рідному краї.
2. Підготуйте коротку розповідь про одного з «Праведників народів світу» (*на вибір*).

3. ПАМ'ЯТЬ ПРО ТРАГЕДІЇ Й ЗВИТЯГИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Під час Другої світової війни загинуло від 8 до 10 мільйонів військових і мирних жителів України. За ці жертви мстилися українські воїни. Понад 7 мільйонів українців воювали проти нацистської Німеччини та її союзників у складі різних армій. Серед цих героїв — льотчик-винищувач Іван Кожедуб, який здобув 64 повітряні перемоги над ворогом. Льотчик-винищувач Амет-Хан Султан, кримський татарин, став двічі Героєм Радянського Союзу. Анна Храплива, канадійка українського походження, яка добровільно пішла до Канадського жіночого армійського корпусу, відзначена Медаллю Британської Імперії.

Експозиція Національного музею
історії України у Другій світовій війні

Та важливо розуміти, що сутність війни — це не нагороди й паради, а смерть і людські страждання. Розуміння цього особливо важливе сьогодні, коли триває війна проти України на сході нашої держави. Про це ми пам'ятаємо, відзначаючи щороку 8 травня — День пам'яті та примирення, і 9 травня — День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Пізнавально й цікаво

Про українських героїв дивися, зокрема:
<https://goo.gl/eUqpDZ>.

Діємо: практичні завдання

Дізнайтеся, які ще в Україні є музеї, присвячені подіям Другої світової війни. Чи є такі музеї у вашому рідному місті чи селі? Підготуйте коротку уявну екскурсію обраним вами музеєм. Для підготовки екскурсії скористайтеся світлинами (їх можна знайти в мережі Інтернет або зробити самостійно, відвідавши музей).

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Укладіть словничок «Україна в Другій світовій війні», за допомогою якого ви запропонували б розповісти про долю народу в цій війні.
2. Як ви розумієте поняття: «експозиція музею», Голокост, Рух Опору?
3. Визначте, за допомогою яких символів автори меморіального простору в Бабиному Яру, монумента «Батьківщина-Мати» та Національного музею історії України в Другій світовій війні намагалися передати суть подій, яким вони присвячені.

II. Обговорюємо в групі

1. Поясніть, чому важливим є збереження історичної пам'яті про події Другої світової війни в Україні.
2. Пригадайте та розкажіть, яким чином у вашому краї вшановують пам'ять героїв і жертв Другої світової війни.

III. Мислю творчо

1. Виконайте міні-проект «Війна в історії моєї родини»: доберіть фотографії із сімейного архіву, спогади старших членів родини, документи. Презентуйте результат роботи в класі.
2. Підготуйте розповідь про ваших земляків — людей, які відзначилися героїчними вчинками під час Другої світової війни.
3. Уявіть, що ви є членом читацького клубу. За допомогою шкільного бібліотекаря створіть для представлення на засіданні клубу виставку книжок про Другу світову війну. Під час презентації не забувайте коротко ознайомити однокласників зі змістом творів.

§ 21 Історія сучасної України МОВОЮ ПАМ'ЯТОК

Яке свято відзначають у нашій державі щороку 24 серпня? Що таке «незалежність держави»?

1. НАРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Пізнавально й цікаво

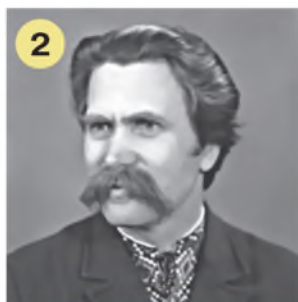
ОУН — Організація українських націоналістів — політична організація, яка ставила за мету здобути незалежність України.

УПА — Українська повстанська армія — бойова організація у складі ОУН, яка провадила боротьбу за незалежність України збройним шляхом.

Протягом усього часу радянського панування в Україні знаходилися люди, які прагнули волі й незалежності. Багато років боротьбу проти радянської влади на західно-українських землях провадили бійці ОУН та УПА.

За встановлення в Україні справедливого ладу, заснованого на повазі до прав людини,

боролися українські **дисиденти** — захисники прав людини. Вони зрозуміли, що справжня реалізація прав українського народу можлива лише тоді, коли Україна стане незалежною.

Українські дисиденти: художниця Алла Горська (1), письменник, автор «Акту проголошення незалежності України» Левко Лук'яненко (2), лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемілев (3)

Пізнавально й цікаво

Відео проголошення незалежності України:
<https://goo.gl/6qtbwP>.

Наприкінці 1980-х років українці та інші мешканці СРСР потерпали від нестачі товарів, та головне — від несвободи.

Очільники держави 19–21 серпня 1991 р. організували державний заколот з ме-

тою упокорення суспільства і збереження СРСР. Однак спроба придушити народну мрію про свободу від комуністичних лабетів зазнала невдачі — перемогли прихильники нового життя. На цій хвилі завдяки ініціативі діячів національного руху **24 серпня 1991 р.** Верховна Рада України затвердила **Акт проголошення незалежності України.**

Невдовзі 1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі 90,32 % населення України підтвердили бажання жити в новій незалежній Україні та обрали першого президента України Леоніда Кравчука. У перші роки незалежність України визнало понад 130 країн світу.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України затвердила Основний закон — **Конституцію України.** Цього ж року було впроваджено національну грошову одиницю — **гривню.**

Гордість за нашу країну викликали досягнення українських спортсменів та діячів культури і науки. Першу олімпійську нагороду незалежної України завоювала на XVII зимових Олімпійських іграх **Оксана Баюл.** У **1997 р.** на американському космічному кораблі «Колумбія» в космос піднявся перший космонавт незалежної України **Леонід Каденюк.**

На знак утвердження самостійності нашої держави в Києві було споруджено монумент Незалежності, створений 2001 р. до десятої річниці незалежності України.

2. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

Проголошення незалежності України, здавалося б, завершило складний шлях нашого народу до омріяного гідного життя. Головними напрямками розвитку України, на переконання більшості громадян, мала бути побудова демократичного суспільства. Зразком для розвитку було обрано **Європейський Союз** — об'єднання високорозвинених країн, де найбільше цінують чесність, турботу про ближнього, правопорядок. Саме така мета державного будівництва була окреслена в Конституції України.

Внесення українського прапора до приміщення Верховної Ради в серпні 1991 р. На передньому плані відомий дисидент В'ячеслав Чорновіл

Як ви думаєте, чому події 24 серпня 1991 р. історики ще називають відновленням незалежності України?

Оксана Баюл

Леонід Каденюк

Монумент
Незалежності
в м. Київ

Поміркуймо!

З Конституції України:

«Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

1. Кого Конституція України проголосує найвищою цінністю держави?
2. Чи вдалося за період незалежності України втілити ці положення Конституції в життя? Свою думку підтверджуйте фактами.

На шляху розбудови незалежної держави українське суспільство змушене було долати перешкоди. Найбільшу загрозу становили спроби окремих представників влади завадити розвиткові демократії, привласнити державне майно, повернути Україну в підпорядкування Росії, як було колись за Російської імперії та СРСР. Однак українське суспільство виявило волю до життя за європейськими зразками свободи. Уперше своє прагнення будувати нову європейську Україну суспільство захистило під час **Помаранчевої революції 2004 р.**

Однак невдовзі відновили свої позиції нечесні політики, які зловживали владою задля власного збагачення. Новий президент Віктор Янукович вів подвійну гру. Суспільству обіцяли продовження курсу держави на встановлення тісніших контактів з Європейським Союзом, а насправді всіляко загальмовували оновлення та реформування країни.

Уважно роздивіться та «прочитайте» символічний зміст монумента. Які ідеї автори прагнули донести до людей, створюючи монумент?

Помаранчева революція (2004 р.)

Пригадайте світлини, які ви вже бачили в підручнику. Які історичні події нагадає вам фото подій Помаранчевої революції?

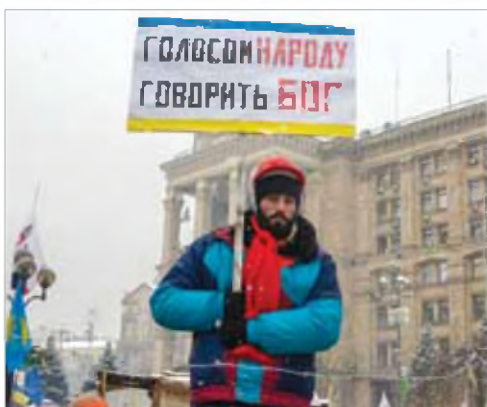
Діємо: практичні завдання

Ми завершуємо мандрівку важливими сторінками історії України. На цьому етапі ви маєте заповнити хронологічну таблицю важливих подій, яку почали укладати на початку вивчення теми.

Невдоволення такою політикою досягло найвищої точки наприкінці листопада 2013 р., коли президент Віктор Янукович оголосив про відмову підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. Починаючи з 21 листопада 2013 р., відбувалися мітинги активних громадян. 30 листопада за наказом влади в центрі столиці жорстоко побили студентів, які провадили мирне зібрання. Після цього сплеск народного невдоволення виявився в організації революційного наметового містечка в центрі столиці на майдані Незалежності. Антиурядові акції протесту прокотилися хвилею по всіх великих і малих містах та містечках України. Головними вимогами мітингарів були подолання корупції, дотримання прав і свобод людини, відновлення європейського напряму розвитку держави. Ці події ввійшли в історію під назвою **Революція гідності**.

Революція гідності (2013–2014 рр.)

Сергій Нігоян

Пізнавально й цікаво

Сергій Нігоян читає поезію Тараса Шевченка: <https://goo.gl/LkDBea>.

Однак влада намагалася залякати й придушити громадянський рух. До того злочинці не гребували жодними засобами: активістів Майдану викрадали, били, арештовували. Найбільше протистояння загострилося наприкінці січня 2014 р. Тоді влада вдалася до відкритих убивств майданівців. Першою жертвою став український вірменин **Сергій Нігоян**, якого застрелили 22 січня 2014 р.

Невдовзі кількість убитих на Майдані зростає. Найбільше патріотів було вбито в останні дні Революції гідності протягом **18–20 лютого 2014 р.** У пам'ять українського народу загиблі герої ввійшли як **Небесна Сотня**. 20 лютого відзначають День Героїв Небесної

Сотні. У пам'ять подвигу Небесної Сотні названо вулиці, площі, встановлюють меморіальні дошки. Незабаром у Києві буде споруджено Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції гідності.

Меморіал та алея Героям Небесної Сотні в м. Київ

1. Дізнайтеся, чи є Герої Небесної Сотні у вашому краї.
2. Підготуйте коротке повідомлення про одного з Героїв Небесної Сотні.

Революція гідності перемогла, однак з перемогою патріотів не змирилися вороги України. Невдовзі сусідня Росія захопила Крим і розпочала за підтримки місцевих сепаратистів війну проти України з метою загарбати території на сході нашої держави. Але українці не здалися. Дуже швидко тисячі вірних синів і дочок стали на захист Батьківщини, вступаючи до лав добровольчих батальйонів і Збройних сил України. Активну допомогу захисникам надають волонтери, які збирають усе необхідне для солдатів. На жаль, у результаті конфлікту на Донбасі гинуть і військові, і мирні люди. Війна уповільнює реформування країни. Однак українці щиро вірять, що настануть кращі часи й війна за утвердження незалежності й територіальної цілісності нашої держави завершиться перемогою.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Як ви розумієте поняття: Революція гідності, Небесна Сотня?
2. Поясніть, за яких обставин стало можливим відродження незалежності України в 1991 р.
3. Поясніть, які цілі ставили перед собою учасники Революції гідності.

II. Обговорюємо в групі

1. Перегляньте фотографії, що зображають Помаранчеву революцію та Революцію гідності. Поясніть, чим подібні ці події. Чи зустрічали ви схожі фотографії в попередніх параграфах? Про які події тоді йшлося?
2. Поясніть, у чому полягає значення подвигу Героїв Небесної Сотні.

III. Мислю творчо

1. Виконайте міні-проект (презентація, фотоальбом тощо) «України славетні імена»:
  - створіть добірку портретів видатних діячів доби незалежності України;
  - презентуйте результат роботи в класі;
  - обґрунтуйте свій вибір персоналій.
2. Поспілкуйтеся з учасниками подій Революції гідності та захисниками нашої Батьківщини у війні на сході України. Запишіть їхні спогади. Дізнайтеся, що їх спонукало до участі в цих подіях.

Практична робота № 4. Пам'ятки рідного краю. Людина в правових пам'ятках України

1. ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ В ПАМ'ЯТКАХ І ПАМ'ЯТНИКАХ

Запрошуємо вас у віртуальну подорож рідним краєм. А щоб подорож стала цікавою, ознайомимось із порадами для мандрівників та визначимо, які з них можуть знадобитися під час реальної подорожі, а які — уявної (віртуальної).

Діємо: практичні завдання

Поради мандрівникам

1. Визначте, яке місце ви хочете побачити. Знайдіть його на карті.
2. Оберіть маршрут: з'ясуйте, що ви зможете побачити дорогою, повз які населені пункти будете проїжджати, де можна зупинитися для перепочинку.
3. Використовуйте спеціальні путівники з порадами для мандрівників. З них ви можете дізнатися, що саме в цій місцевості запропонують туристам для ознайомлення.
4. Намагайтеся дізнатися якомога більше про місце, де ви опинилися. Не варто нехтувати розмовами з місцевими жителями, адже саме вони знають найбільше легенд і цікавих історій про цей край.
5. Оберіть собі цікавих попутників, які поділяють ваші інтереси (наприклад, любителів замків і фортець, музеїв зброї чи рідкісної книги, прихильників старовинних палаців чи пам'ятників тощо). Разом ви зможете дізнатися набагато більше.
6. Занотуйте в записник усе нове, про що дізналися під час подорожі, а також свої враження від побаченого. Фотографуйте те, що вас приваблює, або купуйте листівки із зображеннями найцікавіших місць чи пам'яток.
7. Розповідайте друзям про побачене та про те, що дізналися під час подорожей.

Проведення практичної роботи

1. Об'єднайтеся в заздалегідь визначені для уявної подорожі пари або малі групи.
2. Оберіть разом маршрут вашої мандрівки.
3. Визначте, яку саме історичну пам'ятку ви хочете відвідати. Зберіть про неї інформацію з доступних джерел. За можливості підготуйте зображення цієї пам'ятки.

4. Знайдіть на карті вашу область (регіон) і населений пункт. Простежте на карті України, якими областями (регіонами) вам доведеться подорожувати.

Діємо: практичні завдання

Пам'ятка промовця

1. Намагайтеся зробити опис пам'ятки зрозумілим. Якщо застосуєте нові імена, слова, географічні назви тощо, — пояснюйте їх.
2. Для більш захопливого й детального опису використовуйте слова і словосполучення: «зверніть увагу...», «варто побачити і почути...», «вас зацікавить той факт, що...», «ліворуч», «праворуч», «у центрі».
3. Під час виступу демонструйте ілюстрації, фотографії, місця на карті, про які розповідаєте.

План розповіді про подію, увічнену пам'ятником

1. Чим була зумовлена, коли та за яких обставин відбулася подія, якій присвячений пам'ятник (якої події стосується пам'ятне місце або споруда; коли відбулася подія, пов'язана з нею; чим вона була спричинена)?
2. Якими були результати та наслідки події для нашого краю?
3. Хто брав участь у події з місцевих жителів? Що відомо про цих людей?
4. Чи вшановують подію в інших місцях? Чому?

2. ЯКЕ МІСЦЕ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ:

ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРАВОВИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Головним носієм історичної пам'яті є народ, люди. Попри різні історичні обставини народ зберігає свою мову, традиції, примножує культурні надбання. У наш час ми усвідомлюємо надзвичайну важливість захисту прав людини. Однак у різні історичні епохи ставлення до людини було неоднаковим. *Пропонуємо дослідити, як змінювалося правове становище простих людей на різних етапах нашої історії, на прикладі уривків з правових пам'яток України.*

Завдання для роботи

1. Об'єднайтеся в дослідницькі групи.
2. Прочитайте уривки з історичних документів.
3. Знайдіть відповіді на запитання до документів.
4. Обговоріть результати своєї роботи в загальному колі: зіставте становище людини за княжої доби, за козацьких часів та в сучасну добу.

5. Зробіть висновки: як змінювалося правове становище людини протягом української історії.

ЧИ БУЛИ ЛЮДИ РІВНИМИ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ?

З «Руської Правди» (XI ст.)

«1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжий тіун. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього (...)

8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна огнищного 11, і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового [нечиновну, просту людину] 5 гривень, так само і за боярського».

Запитання до документа

1. Як ви зрозуміли поняття «кровна помста»? У яких випадках на Русі вона здійснювалася?
2. Яке ваше ставлення до кровної помсти?
3. Чому величина віри (штрафу) за вбивство на Русі різнилася?
4. Про яку особливість суспільних відносин свідчать розміри віри (штрафу)?

ЧИ ЗАХИЩАЛА ЛЮДИНУ КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА?

З Конституції Пилипа Орлика (1710 р.)

«Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні та Війську Запорозькому, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку в закордонні держави (...)

(...) Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають у походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися — так погоджено і ухвалено. (...)

(...) Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. (...)

Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи».

Запитання до документа

1. Яким мало бути головне завдання гетьмана козацької держави?
2. Які групи населення захищала Конституція Пилипа Орлика?
3. Чим відрізнялося ставлення до простих людей за доби створення Конституції Пилипа Орлика та часів «Руської Правди»?
4. За яких часів проста людина могла відчувати себе більш захищеною?

ЯК ЗМІНИЛОСЯ СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ?

З «Конституції України» (1996 р.)

«*Стаття 3.* Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. (...)

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. (...)

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Запитання до документа

1. Що є головним обов'язком держави в незалежній Україні?
2. Чи передбачає Конституція України привілеї для окремих груп населення?
3. Яким чином змінилося ставлення до людини в сучасну добу порівняно з попередніми епохами (княжою добою, часами козацтва)?
4. Чому в сучасному суспільстві утвердилося переконання про необхідність захисту прав людини?

§ 23 Урок узагальнення

1. ІСТОРІЯ В КАРТИНКАХ

Наші герої отримали завдання збудувати шкалу часу «Ключові події історії України». Допоможіть їм виконати завдання:

Фрагмент шкали часу 1

Фрагмент шкали часу 2

- Знайдіть у стрічці часу зайву ілюстрацію.
- Події якого з періодів історії України (Княжа Русь-Україна, Козацька республіка, Україна у ХХ–ХХІ ст.) ілюструє стрічка часу?
- До якого історичного періоду належить зайва ілюстрація?
- Укладіть задачу на лічбу часу з однією з подій, яким присвячено ілюстрації.
- Упорядкуйте хронологічну послідовність ілюстрацій.

2. МАЙСТРИ ЗАПИТАНЬ

Об'єднайтеся в групи «Княжа доба», «Козацькі часи», «Українська революція», «Трагічні сторінки історії ХХ ст.», «Становлення незалежної України».

Працюючи в групах, складіть п'ять запитань закритого типу до теми вашої групи (*Закриті запитання — запитання, які передбачають єдину правильну відповідь. Наприклад: Коли*

розпочалася Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького?). Обміняйтеся запитаннями між групами.

3. ІСТОРІЯ НА КАРТІ

Герої підручника вирушають у подорож.

Умова:

Наші друзі — герої підручника зібралися в туристичну мандрівку Україною. Керуючись здобутими знаннями, допоможіть їм з'ясувати:

- 1) Чи правильно ми визначили регіони розташування пам'ятників?
- 2) Про які історичні події чи видатних діячів ми дізнаємося під час мандрівки?

4. МАГІЧНИЙ КВАДРАТ

Розгадайте «магічний квадрат» і дайте відповіді на запитання:

- 1) Про який період історії України ми можемо дізнатися?
- 3) Яку назву ви запропонуєте записати в квадраті зі знаком питання?
- 4) Що означають символи, розташовані в клітинках квадрата?
- 5) Які елементи пам'ятників, розташованих у квадраті, допомогли вам з'ясувати тему магічного квадрата?
- 6) На яких ілюстраціях зображено історичні пам'ятки, а на яких — пам'ятники? Обґрунтуйте свою думку.

Об'єднайтеся в групи: «Козацька Україна», «Українська революція», «Голодомор», «Друга світова війна», «Незалежна Україна», і виконайте завдання:

- 1) Створіть разом з товаришами «магічний квадрат» за допомогою написів, малюнків, ребусів тощо.
- 2) Запропонуйте однокласникам розгадати магічний квадрат.

	988	
Данило	?	
		

5. ІСТОРІЯ В ПОЕЗІЇ

Доберіть з теми історичні події, які відображають зміст поезії Ліни Костенко.

*Історії ж бо пишуть на столі.
 Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
 Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
 Піснями і невільницьким плачем.
 Могилами у полі без імен...*

Ліна Костенко

Дослідники історії

§ 24 Як працюють історики

Яку мету ставлять перед собою дослідники історії?

1. КОГО НАЗИВАЮТЬ «БАТЬКОМ ІСТОРІЇ»

«Батьком історії» вважають грека **Геродота**, який жив у V ст. до н. е. Створюючи свою історичну працю, Геродот багато подорожував, описував події на основі власних спостережень, свідчень багатьох людей. Як справжній історик, він намагався відокремлювати факти від легенд і робив висновки лише після ретельного аналізу й порівняння джерел. Геродот був талановитим оповідачем: його розповідь відзначається детальним описом життя народів, які стали героями книг. Достовірність його «Історій» підтверджують дані археології та мовознавчі дослідження тих регіонів, про які писав «батько історії».

Пам'ятник Геродоту в м. Відень
(Австрія)

Чому Геродот взявся за написання історії? На початку своєї «Історії» він зазначив: «Я зібрав і записав відомості

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, з'ясуйте, як історики «пишуть» історію. Результат свого дослідження оформіть у вигляді пам'ятки «Як написати історію».

Пізнавально й цікаво

3 книги Геродота «Історії»

Після здобуття Вавилона Дарій вирушив у похід на скіфів...

...Скіфи... вирішили не давати одразу відкритого бою, ... поступово відступаючи і відбиваючи ворогів [персів], засипати криниці і джерела, що траплятимуться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву... Коли перси почнуть відступати, [скіфи] нападуть на них і переслідуватимуть їх [перських військ Дарія I]...

Коли нарешті Дарій опинився у великій скруті, скіфські цари довідалися про це і послали вісника з дарами до Дарія: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл... зробив висновок про те, що дари означали таке: «Якщо перси, ви не станете птахами, і не полетите високо в небо, або мишами і сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетеся до себе, вас загублять оці стріли».

[Невдовзі Дарій зі своїм військом відступив.]

1. З'ясуйте, коли відбувся похід Дарія I на скіфів.
2. Визначте, як скіфам вдалося змусити вороже військо відступити.

про минулі події, бажаючи, щоб не опинились у забутті діяння народів».

Саме Геродот є першим дослідником українських земель. У четвертій книзі своїх «Історій» він помістив географічний та етнографічний описи території сучасної України, яку тоді населяли **скіфи**. Саме завдяки праці Геродота ми багато знаємо про побут і звичаї скіфів, а також жителів грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї. Він також розповів про похід перського царя Дарія I на скіфів.

1. Розгляньте карту й визначте «головних героїв» розповіді Геродота з історії Скіфії.
2. Які знання з давнього минулого України дає нам карта?
3. Складіть легенду до запропонованої карти.

2. ІЗ ЧОГО СКЛАДАЮТЬСЯ ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Минуле, досвід предків завжди викликали жвавий інтерес у людей. Однак цікавитись історією та досліджувати її — не одне й те саме. Ми вже знаємо, що людей, які вивчають минуле, називають істориками.

Від часів Геродота завдання істориків не змінилися. Вони мають зібрати й обміркувати відомості про події минулого, знання про котрі здаються важливими, та описати їх так, як вони це бачать. Найціннішими є **історичні дослідження**, що ґрунтуються на першоджерелах — документах, створених під час або невдовзі після подій, які вивчають.

Описуючи перебіг історичних подій, змальовуючи повсякденне життя та культурні досягнення народів, учені-історики формують наше уявлення про неповторний образ кожної історичної епохи. Історичне дослідження неможливо уявити без опису діянь **історичних постатей** (осіб) — головних героїв історії, які своїми вчинками впливали на хід історії.

Варто запам'ятати!

Історичний образ — уявлення про якусь подію або особу, що сформувалося в результаті історичного дослідження.

У ході дослідження історики намагаються встановити і якнайповніше відтворити **історичні факти**. Історичними фактами називають події, явища, процеси, які відтворив, реконструював історик на основі відбору правдивих, важливих, на його думку, відомостей про минуле. Часто, вживаючи термін «історичний факт», мають на увазі дійсну подію, що відбулася в певний час на певній території.

Пофантазуймо!

Якими знаннями та рисами характеру має володіти справжній історик?

Дослідження історії потребує вивчення різних сторін життя людей: господарської діяльності, політичних подій, культури та поглядів на світ. Тому вчений-історик має бути людиною високоосвіченою.

Важлива риса сучасного історика — **толерантність**, уміння бути неупередженим, адже відомості історичних джерел потре-

бують перевірки та підтвердження. Їх сприйняття значною мірою залежить від особистих переконань ученого й усталених у суспільстві поглядів. Тому в різних науковців одна й та сама подія може викликати різні думки.

Поміркуймо!

Як діяти, якщо погляди істориків на події різняться?

Добрий історик має розуміти, що кожний з поглядів, якщо він обґрунтований, — цінний. Тільки толерантний учений зуміє розрізнити й оцінити різні погляди на історичні події та діяння історичних осіб, сформулювати власні неупереджені висновки, достовірно та з користю для інших представити подію.

3. ЯК ДОСЛІДЖУВАТИ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ТА ЯВИЩА

Як ви вже зрозуміли, дослідження історичних джерел — важлива й відповідальна справа. Зрозуміти послідовність роботи історика вам допоможе така пам'ятка.

Діємо: практичні завдання

Пам'ятка для складання повідомлення про історичний факт

1. Про який історичний факт ви розповідатимете (*назва розповіді*)?
2. Коли й де відбулася подія, про яку будете розповідати?
3. Які історичні діячі були задіяні під час цих подій? Які ролі вони виконували?
4. Яких груп людей у суспільстві стосуються досліджувані події та явища?
5. Який зміст описуваного історичного факту:
  - а) які причини цієї події;
  - б) які наслідки події можна визначити;
  - в) це поодинока подія чи одна з багатьох подібних;
  - г) яке історичне явище відображає ця подія (*разом з іншими, подібними до неї*)?
6. Яке значення для розвитку суспільства мають історичний факт, подія?
7. Яким чином зберігається пам'ять про історичний факт, подію?

За допомогою пам'ятки укладіть повідомлення про будь-яку з історичних подій (фактів) з історії України чи вашої родини.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть значення понять: «історичний факт», «історична особа», «історичний образ», «історичне дослідження».
2. На основі інформації тексту параграфа доповніть усно схему «Із чого складається історія» прикладами.

3. Як ви розумієте вислів «батько історії»? Кого й чому називають «батьком історії»?
4. Які історичні дослідження вважаються найціннішими?
5. Як окреслив мету вивчення історії Геродот? Чи змінилися цілі вивчення історії в наші часи?

II. Обговорюємо в групі

Уявіть себе членами команди істориків. Керуючись матеріалами параграфа, пам'яткою (с. 135) та додатковими джерелами інформації, складіть розповідь про похід перського царя Дарія I на скіфів.

Після завершення роботи обговоріть, які знання, вміння, риси характеру вам знадобилися в роботі.

III. Мислю творчо

1. Започаткуйте міні-проект «Шкала часу «Дослідники історії»». Позначте на ній період діяльності «батька історії» Геродота. Згодом доповнюйте шкалу, працюючи з матеріалом наступних уроків. Спробуйте зробити свій проект якомога змістовнішим за допомогою малюнків, яскравого оформлення. Також можна побудувати електронну шкалу часу за допомогою відомих вам комп'ютерних програм.
2. У справі опису історії на допомогу історикам приходять різноманітні науки-помічники. Пригадайте й поміркуйте, яким чином істориків у пригоді можуть стати такі науки: етнографія, мовознавство, археологія, фізика, хронологія, математика, географія, нумізматики.

§ 25 Літописці української історії

Які згадки про минуле нам залишили літописці?

1. ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ «ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ»

Збиранню згадок про давні часи та збереженню історичної пам'яті велику увагу приділяли за часів Русі-України. Історичні твори того часу називаються **літописами**.

Варто запам'ятати!

Літописи (від слів «у літо») — оповіді, у більшості з яких події викладено в хронологічній послідовності за роками.

Традиції літописання почали формуватися в Україні з часів виникнення писемності. Літописи створювали в усіх великих містах України-Русі: Києві, Переяславі, Володимирі-Волинському, Галичі, Львові, Чернігові та інших.

Літописці ретельно збирали й досліджували всі доступні джерела: твори своїх попередників-літописців, зарубіжні хроніки, Святе Письмо, життя святих, усні перекази та легенди, власні спостереження. Саме тому літописи є дуже цінним джерелом для вивчення історії тих часів. За допомоги давньоруських літописів можна отримати уявлення про політичне, релігійне життя, діяльність київських та інших князів. Цінним є те, що автори літописів уміщували в тексти історичні документи, що не дійшли до нашого часу. Наприклад, угоди київських князів з Візантією початку X ст.

Фрагмент сторінки літопису

1. До якого з історичних джерел можна віднести запропоновану ілюстрацію?
2. Подумайте, яку історичну подію зображає мініатюра літопису.
3. Які елементи зображення дали змогу вам відповісти на запитання?
4. Поставте запитання, за допомогою яких можна скласти розповідь про історичну подію, зображену в мініатюрі.

Діємо: практичні завдання

На минулому уроці ви започаткували міні-проект «Шкала часу “Дослідники історії”». Продовжуйте роботу над проектом під час опрацювання нового матеріалу.

Найдавнішим літописним твором, що зберігся до нашого часу, є **«Повість временних літ»** («Повість минулих літ», «Повість врем'яних літ»). Роботу над текстом літопису в **1113 р.** завершив

Нестор-Літописець

легендарний монах Києво-Печерського монастиря **Нестор**. Головною справою свого життя він вважав книжкову справу: «Велика буває користь від учення книжного, — казав він, — книги наказують і вчать нас..., бо від книжних слів набираємося мудрості й стриманості...».

Над дослідженням історії рідної землі Нестор працював майже двадцять років. Протягом цього часу автор здійснив

ретельну пошукову роботу. Завдяки титанічній праці Нестора над «Повістю минулих літ» побачила світ перша на українських землях історична праця, у якій послідовно висвітлено історію Русі-України від заснування Києва до 1110 року.

Тут знаходимо оповіді про діяння князів, життя різних верств суспільства, проблему захисту держави від різноманітних ворогів, історію встановлення відносин Русі-України з іншими країнами, тексти перших міждержавних угод в історії України. Наприкінці оповіді автор особливу увагу звертає на негативний вплив на державу князівських чвар і міжусобиць. Знаходимо також відомості про події в сусідніх з Руссю державах, зокрема, з Візантією.

Поміркуймо!

У чому полягає цінність «Повісті минулих літ» для збереження історичної пам'яті нашого народу?

Чи важливі висновки Нестора для сучасної України?

2. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ. ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

Про важливі події історії козацької України оповідають **козацькі літописи**. Особливістю цих історичних творів є те, що вони не зовсім схожі на давньоруські літописи, оскільки поєднують риси літописів, історичних повістей, щоденників, мемуарів. Найвідомішими з козацьких літописів є такі: «Літопис Самовидця», **Літопис Григорія Граб'янки** та **Літопис Самійла Величка**.

Сторінки Літопису Григорія Граб'янки

Спробуйте прочитати назву літописа.

Літопис Самійла Величка вважається найвидатнішим історичним твором свого часу. Автор літопису Самійло Величко також був дуже освіченою людиною. Він навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Пізнавально й цікаво

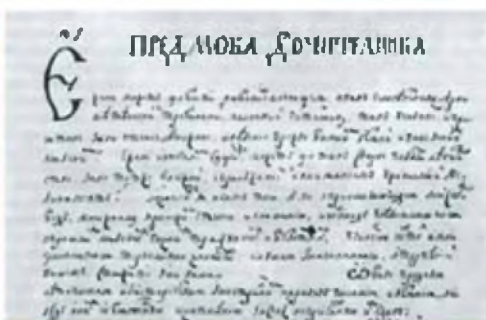
Києво-Могилянська академія (колегіум) — один з найдавніших вищих навчальних закладів України, що працював протягом 1632–1817 років. Важливу роль в історії академії відіграла **Галшка Гулевичівна** — заможна киянка, яка подарувала маєток для заснування монастиря і братської школи при ньому. Згодом із цієї школи виросла Києво-Могилянська академія.

Історичне дослідження Самійла Величка охоплює період козацької історії від початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького до 1700 р. Літопис супроводжується портретами дев'ятох гетьманів України. Особливістю Літопису Самійла Величка є прагнення автора залучити широке коло історичних джерел: праці іноземних дослідників, державні документи, козацькі хроніки. До того він намагався ретельно перевіряти інформацію джерел, які використовував у дослідженні.

Провідні ідеї Літопису Самійла Величка не втрачають свого значення і сьогодні.

Поштова марка із зображенням Галшки Гулевичівни

Сторінки Літопису Самійла Величка

1. Розгляньте ілюстрацію та поясніть, у чому полягає цінність Літопису Самійла Величка як історичного джерела.
2. Працюючи з подальшим текстом, визначте, які ідеї цього твору важливі й у сучасній Україні. Як ви думаєте, чому?

Він доводить правомірність визвольної боротьби, засуджує антиукраїнську політику Російської імперії, гостро виступає з критикою внутрішніх чвар і міжусобиць в українському суспільстві. Важливою є позиція автора, згідно з якою він вважав козацьку державу Богдана Хмельницького правонаступницею давньоукраїнської держави із центром у Києві. Особливо високо Самійло Величко оцінював історичну роль Запорозької Січі як осередку козацької демократії та захисниці цілісності української держави. Літопис Самійла Величка справив значний вплив на подальші дослідження історії українських земель.

Пізнавально й цікаво

Самійло Величко служив у Генеральній Військовій Канцелярії за гетьмана Івана Мазепи, тому був очевидцем й учасником важливих подій. Усе життя збирав книги, документи, спогади — саме вони були основою для написання літопису.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Поясніть, що спільного між хронологією та літописами.
2. Які дослідження здійснювали українські літописці для написання своїх праць?
3. Виконайте вправу «(не)Випадкові слова»: за допомогою іменників, прикметників і дієслів усно побудуйте необхідні речення та укладіть короткий текст «Літописи».

літопис	козацькі	зберігати
Нестор	повчальні	описувати
Величко	історична	

II. Обговорюємо в групі

Користуючись опрацьованими матеріалами підручника, укладіть у зошиті порівняльну таблицю.

Давньоруські та козацькі літописи	
Спільне	Відмінне

III. Мислю творчо

1. Уявіть себе в ролі ученого-історика. Уважно розгляньте ілюстрації до тексту параграфа та визначте, яку інформацію про минулі часи в Україні «повідомляють» малюнки.
2. Вправа «Майстерня дослідника». Дайте назву хмаринці слів. Поставте запитання, за допомогою яких можна скласти розповідь про людей, згаданих у хмаринці слів.

3. На основі ваших знань про літописання складіть власний літопис родини, класу, школи. Оздобте його мініатюрами, світлинами, розписом.

Хто започаткував наукові дослідження історії України

Чому важливо досліджувати історію України?

1. ЗАСНОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Діємо: практичні завдання

Продовжуйте роботу над міні-проектом «Шкала часу «Дослідники історії»».

Особливий інтерес до наукових досліджень історії України пов'язаний з боротьбою за збереження історичної пам'яті українського народу та відновлення української держави за часів іноземного панування.

Усе розпочиналося зі збору цікавої інформації про життя, звичаї, традиції українського народу та інших народів країни. Під час етнографічних експедицій учені записували також і перекази про історичне минуле, досліджували історичні документи. Поступово такі історичні дослідження ставали повнішими й відкривали очі людям на те, що український народ має свою цікаву історію.

Поміркуймо!

Зародження історичної науки в Україні припало на часи панування в наших землях іноземних імперій — Російської та Австрійської (згодом Австро-Угорської). Як ви думаєте, чи були сприятливими умови для проведення історичних досліджень і поширення історичних знань серед людей? Свою думку обґрунтуйте.

Діємо: практичні завдання

Вправа «Вчимося аналізувати інформацію»

Прочитайте в парах текст параграфа про істориків. Визначте, про що в ньому йдеться: про біографічні відомості історика чи наголошено на його діяльності?

Зіставте інформацію про істориків: що спільного в їхніх біографіях?

Одним із засновників наукових досліджень історії України був **Михайло Максимович** (1804–1873 рр.) — видатний український учений-природознавець, історик, народознавець,

письменник. Цікавинкою його біографії є те, що він поєднував любов до ботаніки (наука про рослини) та історії України. Михайло Олександрович багато уваги приділяв збереженню фольклорної спадщини українського народу: видавав збірки українських народних пісень, був автором віршованого перекладу «Слова о полку Ігоревім» українською та російською мовами. Провідним напрямом наукових досліджень Михайла Максимовича було обстоювання ідеї права на вільний розвиток і соборність українських земель.

Важливий внесок у наукові дослідження України зробили вчені-історики **Микола Костомаров** та Володимир Антонович. Професор Київського університету Святого Володимира **Володимир Антонович** уперше ввів у науковий обіг назву «Україна-Русь».

З-поміж інших науковців вирізнявся **Дмитро Яворницький** (1855–1940 рр.) — видатний український історик, археолог, народознавець, письменник. Усе життя глибоко досліджував історію запорозьких козаків. За результатами багаторічної праці він залишив нащадкам неоціненний скарб — працю **«Історія запорозьких козаків»**. Ця книжка — справжня енциклопедія історії козацтва: тут дізнаємося і про звичаї козацтва, і про бойове мистецтво, про більшість подій козацької історії.

Дмитро Яворницький за роботою

2. ЧОМУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НАЗИВАЮТЬ «БАТЬКОМ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

Поміркуймо!

Ім'я Михайла Грушевського вам вже відоме. Пригадайте, де ми про нього говорили? З якими історичними подіями пов'язана постать Михайла Грушевського?

Найвидатнішим представником історичної науки вважається **Михайло Грушевський** (1866–1934 рр.). Його змалку виховували в повазі до української мови, пісень, традицій.

Михайло Грушевський

Майбутній історик навчався в гімназії в далекому Тифлісі (Грузія), багато часу проводив за читанням книжок. За сприяння батька Михайло із захопленням вивчав наукові праці Миколи Костомарова, Михайла Максимовича та інших українських істориків. За заповітом свого діда вступив до Київського університету Святого Володимира. Тут він навчався під керівництвом відомого історика Володимира Антоновича.

Діємо: практичні завдання

Знайдіть на карті у вашому атласі та позначте міста, з якими були пов'язані різні етапи життя Михайла Грушевського. Біля назв міст підпишіть роки та основне заняття вченого в цьому місті. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Після завершення навчання протягом багатьох років (з 1894 р. до 1914 р.) працював у Львові на посаді професора кафедри всесвітньої історії. Його також обрали головою **Наукового товариства імені Тараса Шевченка**. Ця організація, керуючись ідеями Кобзаря, сприяла розвитку українознавчих досліджень. Завдяки наполегливій праці, організаторським здібностям Михайло Грушевський зміг перетворити Наукове товариство імені Тараса Шевченка на провідну наукову установу України, яка об'єднувала бібліотеки, музеї, збирала архівні матеріали, здійснювала освітню та дослідницьку діяльність.

Пізнавально й цікаво

Коло інтересів Михайла Грушевського було широким. У юні роки Михайло Сергійович пробував себе як письменник. Відомо, що свого часу він надрукував оповідання «Бех-аль-Джугур» та «Бідна дівчина».

Протягом життя він написав близько двох тисяч праць з історії, соціології, літератури, етнографії, фольклору, історії розвитку української історичної науки. Як справжній патріот України, Михайло Грушевський брав активну участь у боротьбі за волю України в роки Української революції 1917–1921 рр.: був обраний головою Української Центральної Ради та виступив ініціатором створення Конституції Української Народної Республіки.

Однак головною справою життя вченого було створення великої праці — «Історії України-Руси» — 10-томного дослідження історії українських земель від давнини до другої половини XVII ст. Написанню цієї роботи він присвятив 38 років свого життя. Головна ідея наукових поглядів видатного історика — послідовний розвиток української історії від найдавніших часів. Як політик, він мріяв про побудову Української держави на демократичних засадах. До наших днів Михайло Грушевський є найбільш авторитетним українським істориком.

Поміркуймо!

Ви, напевно, помітили, що в навчальному тексті йдеться про істориків-чоловіків. Поміркуйте (дізнайтеся), із чим пов'язана така особливість.

Однією з перших жінок-дослідниць історії була **Наталія Полонська-Василенко** (1884–1973 рр.). Народилася вона в родині історика, тому змалку цікавилася сивою давниною. Під час навчання на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві зацікавилася археологією. Брала участь в археологічній експедиції під керівництвом Вікентія Хвойки.

Наталії Полонській-Василенко випала досить складна доля. Як щира патріотка України, вона зазнала гонінь з боку радянської влади в 1920–1930-х рр. У роки Другої світової війни **емігрувала** за межі України і працювала в закордонних осередках української науки. Молода вчена цікавилася різними важливими подіями української історії: досліджувала козацтво, історію української церкви, розвиток української історичної науки.

Наталія
Полонська-Василенко

Пізнавально й цікаво

Еміграція — виїзд людей за межі країни. В Україні еміграція набула великого поширення наприкінці XIX ст., коли тисячі українських селян вирушали до інших країн у пошуках кращої долі. Видатні українські діячі культури та науки виїжджали до інших країн у XX ст. під час радянської влади, щоб уникнути переслідувань.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Виконайте вправу «Кросворд навпаки»: сформулюйте запитання до слів кросворду.

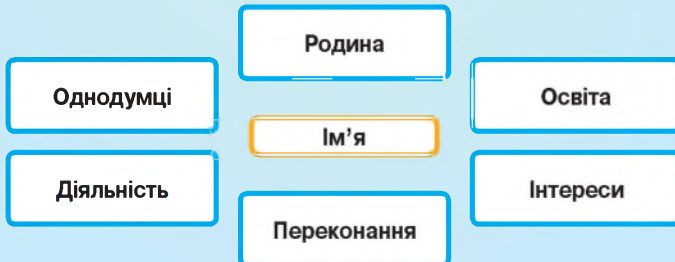
2. Чим схожі біографії українських істориків?
3. Завершіть роботу з міні-проектом «Шкала часу "Дослідники історії"» та презентуйте його однокласникам.

II. Обговорюємо в групі

1. Обговоріть результати виконання вправи «Вчимося аналізувати інформацію».
2. Дізнайтеся, що поєднує всіх згаданих у тесті параграфу істориків з Тарасом Шевченком (зв'язки можуть бути різними). Поміркуйте, чи випадкові ці зв'язки.

III. Мислю творчо

1. Створіть карту знань про одного з відомих вам українських істориків. Можете доповнити карту власними рубриками. Також спробуйте самостійно визначити зв'язки між окремими частинами життя історика. Поясніть своє бачення однокласникам.

2. За допомогою карти складіть розповідь про одного з діячів (на вибір).

§27 Наукове та художнє слово про минуле

Чи можна назвати казки, легенди, пісні історичними джерелами?

1. ЯКИМИ БУВАЮТЬ ІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

Історія завжди викликала жвавий інтерес не лише в науковців, а й у звичайних людей. Тому історію «пишуть» багато людей. Однак твори на історичну тематику значно різняться. Одні, написані науковцями, насичені складними поняттями, численними фактами, супроводжуються спеціальними позначками й оформлені за встановленими в науковому товаристві правилами. А от коли до написання історії беруться митці: письменники, художники, історія перетворюється в захопливу розповідь з яскравими деталями. У мистецьких творах історія нібито «оживає».

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року.
Картина художника Миколи Івасюка

1. Які історичні події надихнули митця на написання картини?
2. Яке враження про зображену подію викликає картина?
3. Як авторові вдалося передати настрої події та історичних героїв?

Діємо: практичні завдання

Спробуйте визначити відмінність між науковою та мистецькою розповіддю про минуле:

1. Уважно прочитайте уривок з наукового тексту та розгляньте репродукцію картини українського художника Миколи Івасюка «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року».
2. Яке враження про Богдана Хмельницького у вас складається під час читання тексту та під час споглядання картини?
3. Чим відрізняється спосіб «розповіді історії» в тексті й на картині?
4. Який спосіб розповіді (текст чи картина) справляє на вас більш яскраве враження? Чому?

З «Енциклопедії історії України» (2010 р.)

«Хмельницький Богдан (Зиновій-Богдан) Михайлович (бл. 06.01.1596 (27.12.1595) — 06.08 (27.07).1657 — політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань 1648–1657, творець Української козацької держави та її перший гетьман. Батько Т. Хмельницького і Ю. Хмельницького. Дата і рік народження приблизні...».

Діємо: практичні завдання

Уявімо себе дослідниками. Пропонуємо вашій увазі дві історичні розповіді — наукову та художню:

1. Прочитайте та порівняйте тексти, об'єднані спільною темою (пункти 2 і 3 параграфа).
2. Назвіть, що в цих текстах спільного, а що — відмінного.
3. Як ви зрозуміли, який з текстів науковий, а який — художній?
4. Визначте, про який період історії України йдеться в текстах.
5. За допомогою яких слів текстів можна впізнати епоху, події якої описано?

2. ПРО ПОХОДИ РУСЬКИХ КНЯЗІВ МОВОЮ НАУКИ

Учені-історики старанно досліджують джерела та намагаються зобразити якомога правдивішу картину минулого. Ось зразок тексту, написаного істориками для школярів:

«Походи князів проти Візантії. Князювання Рюриковичів позначилося воєнними конфліктами з Візантією. У 907 році Олег організував небачений за розмахом морський похід на Константинополь. У результаті переговорів з імператором було укладено вигідний для Русі договір, за умовами якого Візантія зобов'язувалася дати відкуп воякам і щорічно сплачувати дани-

ну київському й іншим князям. Руські купці отримали право приїжджати до візантійської столиці й торгувати, не сплачуючи мита. Упродовж шести місяців вони (як, до речі, і послы) могли безкоштовно отримувати продовольство й забезпечуватися необхідним спорядженням для повернення на батьківщину. Зі свого боку Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з кочовиками. Це перший договір Русі, текст якого зберігся. Як свідчить легенда, на знак здобутої перемоги Олег прибив власного щита на воротах Константинополя.

Оскільки візантійці (тогочасні джерела називали їх також греками) порушили договір, у 911 році великий князь знову вирушив до їхньої столиці. Імператор змушений був погодитися на новий договір, який чіткіше окреслював відносини між державами. Він передбачав розв'язання конфліктів, породжених бійками, крадіжками, вбивствами, що їх учинили жителі обох країн; надання взаємної допомоги торговельним кораблям, котрі зазнавали аварій; повернення полонених тощо».

Олег прибиває щит на воротах Царгорода. Гравюра художника Ф. Бруні

Джерело: Смолій В., Степанков В. Історія України: підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. — К., 2007. — С. 19–20.

3. ЙОГО НАЗИВАЛИ ВІЩИЙ (уривок з художнього твору)

«І сів Олег князувати в Києві, і сказав Олег: це буде мати городом руським», — написав Нестор у «Повісті минулих літ». Було то 882 року...

Минуло кілька років. Якось порадики нагадали Олегові:

— Аскольд уклав з Візантією угоду: справно платили золотом та сріблом. Де ж нині та данина?

— Якщо вони забули, то ми їм підкажемо. Не для того русини життям ризикували, щоб візантійці з них насміхалися. Настав час готуватись у похід на Константинополь, — проголосив Олег.

Навесні поживали землі Руси Київської. Мов журавлині ключі, потягнулися звідусіль у столицю ратники. Радів Олег:

— Прибувають річками тихими лодії. Поспішають вершники та пішці. У містах і селах набирають охочих тисяцькі та сотники. Настає мій час. Перемога над греками принесе мені славу й багатство. І от настав день вирішальний. Олегова рать рушила на Константинополь...

Кажуть тоді грецькі командири:

— Відділяє Константинополь від передмістя бухта Золотий Ріг. Стоять на її берегах вежі. Величезні вони, кам'яні, міцні. Між ними натягнутий великий ланцюг металевий. Не зможуть через нього пройти в бухту лодії русів.

Вийшов Олег на берег:

— Яка споруда величезна! Не здолати нам її!

Помислив трохи, помислив. Та й вирішив:

— Як у двері не пускаєте, щось інше придумаю.

Об'їхав конем місто та й сказав воєводам:

— А що, друзі, чи не взяти греків у облогу?

— Взяти! Оточимо їх з усіх боків! — Прийдемо, друзі, лодіями з боку поля. Станемо під стінами. Ще послухаємо, що супротивник нам скаже.

А воєводи усміхалися: — Хитромудрий це маневр.

...Наказав Олег:

— Витягуйте лодії на берег. Робіть котки з колесами.

Три дні й три ночі спина не розгинали воїни. Три дні й три ночі тесали колоди. Три дні й три ночі ладнали колеса...

Рано-вранці побачили греки:

— О, диво!

— Кораблі з вітрилами полем чистим пливуть!

— Сила-силенна кораблів на нас навідає!

А імператор візантійський на вежу високу зійшов та як закричить:

— Та яке ж це диво? Це — військо Олегове! О горе нам! Рятуйтеся!

Злякалися греки:

— Не здолати нам русинів.

— Будь-що треба їх зупинити.

І вислали до Олега послів:

— О великий княже! Непереможна твоя рать. Не губи нашого міста. За мир та спокій усе тобі віддамо. Яку хочеш данину?... На знак перемоги повісив князь свого щита на воротах Константинополя. Це був його справжній тріумф. Повернулося військо

додому. Ратники здорові та щасливі. Її несли вони золото та срібло, коштовності й тканини...

Джерело: Білоусов Є. Славені імена України: оповідання: для серед. шк. віку. — К., 2005. — С. 13–22.

4. САГА ПРО ЯРОСЛАВЕН (уривок з художнього твору)

...За три дні Ярослав наказав запросити послів... Великий князь після нетривалої бесіди (не любив пустопорожньої балаканини) з послами подякував за дарунки і дав згоду на шлюб своєї доньки з королем Франції...

...Правителі міста були задоволені з того, що їхньому Реймсу випала честь проголосити шлюб короля з прекрасною чужинкою. Анна була першою русинкою, що переступила поріг собору Святого Хреста. Це сталося в травні 1049 року.

З перших же хвилин коронації всі присутні відчували твердий характер руської князівни — вона рішуче відмовилася присягати на вірність Франції на латинській Біблії і заявила, що зробить це, поклавши руку на слов'янське Євангеліє — книжку, яку привезла з Києва як батьків дарунок. Зачарований її красою, молодечим запалом, Генрих дав згоду... Поклавши на олтар книгу, написану церковнослов'янською мовою, Анна дала клятву на вірність країні, на вірність своєму чоловікові — королю Франції.

Рукописна книга ця відома в історії як Реймське Євангеліє і стала національною святинєю Франції. Вона дотепер зберігається у Реймській національній бібліотеці.

...Смілива й розумна королева поступово стає співправителькою Генриха у державних справах, проти чого король не заперечує. В архівах Франції збереглися документи, що їх підписувала Анна. Анна володіла кількома іноземними мовами. Від батька перейняла любов до книжок. Вона зібрала непогану бібліотеку, в основному з творів давньогрецьких і римських авторів, письменників раннього середньовіччя...

Джерело: Хорунжий Ю. Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання: Для ст. шк. віку. — К.: Веселка, 1991. — С. 207–220.

Пам'ятник Анні Ярославні в м. Санліс (Франція)

5. ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ (уринок з біографічного ескізу)

Ця книга ввійшла в історію нашої культури видатною пам'яткою української мови.

Понад чотириста тридцять літ тому в монастирі волинського містечка Пересопниця було завершено переклад українською мовою, — наближеною саме до живої, розмовної, як тоді говорилося, «посполитої» — Святого Письма. Таке замовлення зробила княгиня Анастасія Заславська архімандритові монастиря Григорієві, якому допомагав у роботі чернець Михайло Сяноцький. Удень і вночі, при скупому світлі свічок, скрипіли їхні невтомні пера, інколи вони зупинялися й перекладачі поринали в глибоку задуму. Адже так багато їм треба було зважити, пройти через стільки сумнівів, перш ніж викласти Святе Письмо тими простими словами, які звучали у звичайному земному житті українців...

Пам'ятник перекладачам Пересопницького Євангелія в м. Пересопниця (Рівненська область)

Пересопницьке Євангеліє

Пізнавально й цікаво

Саме на Пересопницькому Євангелії урочисто присягає на вірність України новообраний Президент України.

Присяга Президента України
Петра Порошенка (2014 р.)

...Пересопницьке Євангеліє належить до великого надбання культури не тільки завдяки перекладацькій роботі. Ця книга із 482-х пергаментних аркушів є визначною мистецькою подією. У ній з'явилося багато яскравих ілюстрацій, заставок і різних графічних мініатюр. Не випадково народжена в тиші монастиря

книга вважається однією з найвидатніших рукописних книг нашого народу...

...На жаль, оригінал її, що вийшов з-під рук архімандрита Григорія і Михайла Сяноцького, не зберігся. Багато що загинуло на нашій землі в пожежах, які спалахували під час війн... Зникло без сліду й животворне Євангеліє. Лишилися тільки його копії, виконані монахами-переписувачами. Одна з них зберігається в Києві у відділі рідкісних книг бібліотеки Академії наук України...

Джерело: Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Кліо: (Події і люди української історії). — К.: Фірма «Довіра», 1993. — с. 71.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Якими бувають історичні оповіді? Укажіть їхні ознаки.
2. На основі опрацювання текстів параграфу заповніть у зошиті графічний портрет історичного дослідження.

Тема дослідження

Історичний факт

Історична особа

Історичний образ

II. Обговорюємо в групі

1. Ми вже з'ясували, якими якостями має володіти вчений-історик. Поміркуйте, якими з цих якостей має володіти людина, що створює художні твори на історичну тему. Чи є відмінність між авторами наукових праць і художніх творів на історичну тематику?
2. Поміркуйте, чи можна тексти шкільних підручників з історії назвати науковими. Свою думку обґрунтуйте.

III. Мислю творчо

Вправа «Творимо сторітелінг». Нпевно вам доводилося читати твори про цікаві пригоди сміливих героїв. Пропонуємо уявити себе в ролі письменника, який пише історичні розповіді для дітей: оберіть будь-яку із цікавих історичних подій чи будь-кого з історичних діячів і напишіть сторітелінг для дітей.

Пізнавально й цікаво

Сторітелінг — це мистецтво захопливої розповіді.

§ 28 Практична робота № 5. Родове дерево

Чому люди прагнуть зберігати пам'ять про предків?

1. ЧОМУ РОДОВЕ ДЕРЕВО Є ІСТОРИЧНИМ ДЖЕРЕЛОМ

У сімейних архівах знатних родин у давнину та нині зберігають відомості про походження сім'ї та прізвища, про родинні зв'язки та близькість до інших заможних і відомих людей. Схему походження сім'ї називають родовим, або **генеалогічним, деревом**.

Збирання інформації про власний родовід мало велике значення в давні часи. Аби довести свою шляхетність і мати право на привілеї, лицарі та інші дворяни збирали відомості про своє походження. Результати досліджень історії власної родини зображали у вигляді дерева. В основі, або ж у корінні, такого дерева часто розміщували герб засновника родини, а на гілках (праворуч і ліворуч) — герби батька й матері. Зазвичай родове дерево має вигляд картини, яку розміщують на видноті.

Пізнавально й цікаво

Генеалогія — наука, яка вивчає походження та взаємний зв'язок родини.

Діємо:
практичні завдання

Історія кожної родини неповторна. Люди завжди зберігали пам'ять про предків та передавали нащадкам сімейні історії з вуст в уста. Сьогодні ми з вами виступимо в ролі істориків своїх родин: навчимося укладати родове дерево та історію своєї родини.

Для успішної роботи скористайтеся вміщеними в тексті порадами.

Родове дерево князів Острозьких

Діємо: практичні завдання

Як створити родове дерево

1. Проведіть пошукову роботу: дізнайтеся у старших родичів, хто входив до вашого роду, підберіть фотографії родичів, підготуйте інформацію про кожного члена родини.
2. Підготовлені фотографії членів родини розкладіть таким чином: діти — це крона, батьки — гілля. Що нижче до коренів, то старші члени родини. Так виходить родове дерево.
3. Спробуйте, використовуючи підказки, визначити, хто кому із членів родини ким доводиться. Слова-підказки: дівер — брат чоловіка, зовиця — сестра чоловіка, невістка — дружина чоловіка, свекор — батько чоловіка, свекруха — мати чоловіка, тесть — батько дружини, теща — мати дружини, шурин — брат дружини, свояк — чоловік сестри дружини, свояки — чоловіки, одружені на сестрах.
4. Намалюйте на аркуші паперу родове дерево. На ньому вкажіть інформацію про членів родини: імена та прізвища, роки життя, місце проживання, рід занять або професія, місце в родинних зв'язках тощо.
5. Підготуйте розповідь про свою родину, використовуючи родове дерево. Представте свій проект у класі.

2. ЯК ЗРОБИТИ РОДОВЕ ДЕРЕВО ПОДАРУНКОМ

Ми живемо у світі гаджетів. Можливості їх використання є найрізноманітнішими. Пропонуємо за допомогою інтернет-сервісів створити незабутній подарунок своїм рідним: картину «Родове дерево».

Переваги електронного родового дерева

- ви зможете постійно працювати над його розширенням;
- родове дерево оздоблюватиметься фотографіями ваших родичів;
- ви маєте шанс цікаво провести час із рідними, згадуючи історію вашої родини;
- роздруковане родове дерево в рамці стане незабутнім подарунком вашим близьким;
- згодом ви зможете розширити горизонти свого дослідження, використовуючи додаткові функції сервісів (*аналіз статистичної інформації, створення родинних календарів, вивчення географії родини тощо*).

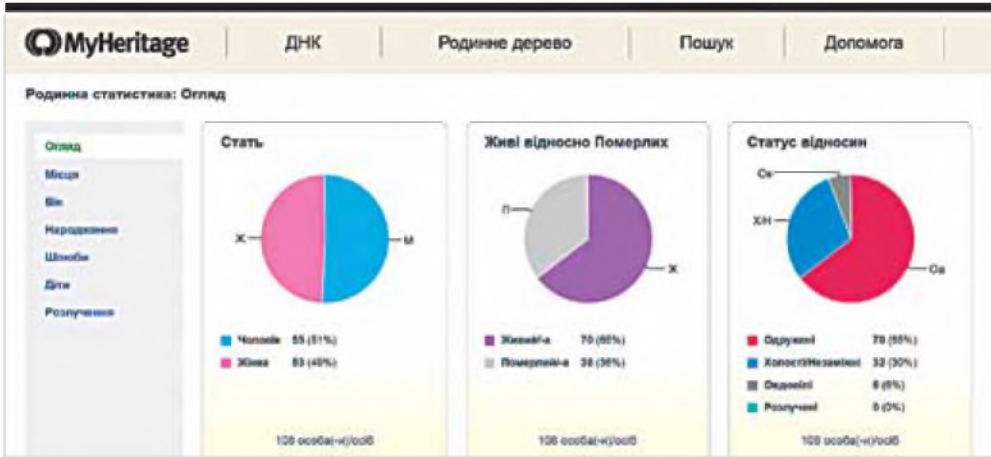
Для створення родового дерева пропонуємо скористатися сервісом MyHeritage (огляд сервісу за посиланням: <https://goo.gl/dDdUKB>).

Діємо: практичні завдання

Перевагою сучасних технологій є те, що вони можуть полегшити історикам дослідження, оскільки виконують різноманітні операції. Спробуємо дізнатися про це на прикладі статистичної інформації з історії однієї родини, зібраної на інтернет-сервісі MyHeritage.

1. Розгляньте скріншоти веб-сторінки родового дерева, створеного дівчинкою Софією.
2. Визначте, яку інформацію про родину «вираховувала» комп'ютерна програма.
3. Як ви вважаєте, чи цікаво вашим членам родини було б дізнатися подібну інформацію? Чому?

§ 29 Урок узагальнення

1. ВПРАВА «ДОСЛІДНИЦЬКА ШКАЛА ЧАСУ»

Протягом роботи з навчальною темою ви досліджували особливості праці істориків та ознайомлювалися з біографіями видатних дослідників історії України. Пропонуємо перевірити, як добре ви засвоїли навчальний матеріал.

Для цього назвіть імена та розташуйте портрети відомих дослідників історії України на шкалі часу, попередньо здійснивши необхідні позначення (*виконайте завдання усно або в зошиті*).

2. ЗАКODOBАНИЙ ЛИСТ

Ми отримали закодованого листа: усі імена, назви та числа переплуталися. Розгадайте анаграми, запишіть відповіді в зошит й утворіть за допомогою стрілок логічні пари.

1	ЕСОНТР
2	ЯРКИОЙЦИЬНВ
3	ТДГОРЕО
4	КЕЧОВИЛ

А	
Б	
В	$2018 - 905 =$
Г	

3. ПРО ІСТОРИКІВ ХУДОЖНІМ СЛОВОМ

Уміння влучно висловлювати думку — запорука успішного спілкування з іншими людьми. Трошки більш ніж сто років тому американська поетеса Аделаїда Крепсі, яка дуже любила японську культуру, винайшла особливий вид поезії — сенкан.

Пізнавально й цікаво

Сенкан — це неримований п'ятирядковий вірш, що складається з одинадцяти слів. Він пишеться за таким планом:

1. Іменник (тема).
2. Два прикметники (яке воно?).
3. Три дієслова (що воно робить?).
4. Фраза-висновок із чотирьох слів.
5. Іменник-синонім до теми, або ж слово-асоціація до теми.

Пропонуємо, як приклад, сенкан про Геродота, укладений школярем.

Геродот
Розумний, спостережливий
Мандрував, вивчав, записував
Прагнув зберегти пам'ять про минуле
Батько історії

Спробуйте скласти сенкан про іншу історичну особу.

Квінтіліан — учитель красномовства доби Античності

4. ГОСТИНИ У КВІНТИЛІАНА

Уявімо, що ви мрієте стати істориком.

Спробуйте переконати своїх членів родини, друзів, що праця історика надзвичайно потрібна суспільству. Для того, щоб

ваша промова звучала переконливіше, скористайтеся порадою античного вченого й оратора Марка Фабія Квінтіліана.

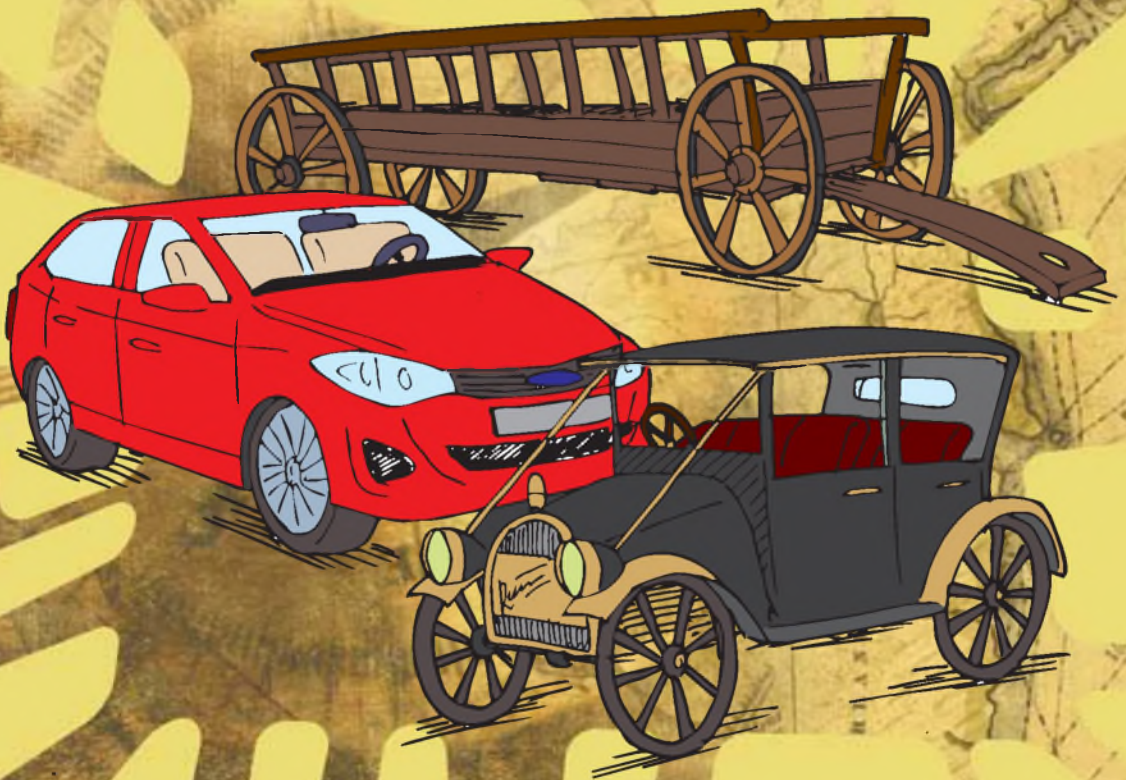
Своїм учням він радив, будуючи висловлювання, намагатися відповісти на запитання: **Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?**

Діємо: практичні завдання

1. Користуючись порадами Квінтіліана, підготуйте виступ про важливість праці історика.
2. Виступіть як оратор перед товаришами чи членами родини. Під час промови скористайтеся порадами Аристотеля: звертайте увагу на стиль промови, емоції, свою позу (*як ви будете стояти*).

Усе має минуле

Від воза до ракети: як змінювалися заняття людей

Який зі стародавніх винаходів людства можна вважати одним з найбільших досягнень у галузі техніки?

1. ЧИ РОСТУТЬ БУЛКИ НА ДЕРЕВАХ

Життя первісних людей було сповнено випробувань, адже супермаркетів не було й булки на деревах не росли. Виробляти продукти харчування люди ще не навчилися. Усе, що давала природа, люди привласнювали, нічого не виробляючи. Така форма господарювання називається **привласнювальною**. У ті часи головним джерелом харчування було **збиральництво, полювання та рибальство**.

Пізнавально й цікаво

Лук став першим механізмом, створеним людиною, для полювання. Пізніше, до винаходу вогнепальної зброї, він був основною зброєю.

Сьогодні стрільба з лука є олімпійським видом спорту.

Український спортсмен Віктор Рубан, чемпіон XXIX Олімпійських ігор у Пекині зі стрільби з лука

Винайдення лука зі стрілами 10 тис. років тому дало змогу полегшити життя людини.

Збираючи зерна їстівних рослин, людина помічала, що зернини, які потрапляли в землю, навесні проростали й пізніше можна було зібрати такі самі зерна. Люди почали обробляти землю, засівати її — займатися **землеробством**. Нерідко з полювання давні мисливці приносили молодих тварин, навчилися їх доглядати, отримувати м'ясо, молоко. Так виникло **скотарство**.

Виникнення землеробства і скотарства мало велике значення.

Тривалий час господарство людей було **натуральним**. Згодом люди почали продавати свої вироби за гроші, а щоб отримати більший прибуток — наймали додаткових працівників. Так сформувалось **ринкове** господарство.

Життя первісних людей

Чи надійним був такий спосіб забезпечення їжею первісних людей?

Варто запам'ятати!

Натуральне господарство — господарство, де продукти виробляють для задоволення власних потреб, а не для продажу.

Ринкове господарство — господарство, у якому головною метою діяльності є отримання прибутку шляхом продажу виробленої продукції.

Поміркуймо!

1. Розгляньте ілюстрації. Спробуйте уявити, як змінювалися основні види діяльності людини протягом історії.
2. На яких етапах розвитку людина жила за рахунок того, що брала все необхідне від природи?
3. Коли люди почали самостійно виробляти все необхідне для життя?

2. ПРО РЕМЕСЛА, ВІНАХОДИ МИНУЛОГО І СУЧАСНІСТЬ

Осілий спосіб життя сприяв розвитку **ремесел** — виготовленню різноманітних виробів, необхідних для повсякденного вжитку. Люди навчилися прясти нитки, виготовляти тканини, шити одяг, робити посуд. Людей, які займаються ремеслом, називають ремісниками.

Поміркуймо!

Прізвище — це не просто набір звуків, це ціла легенда про ваш рід, заняття ваших пращурів.

До найпоширеніших прізвищ в Україні належать Коваль, Бондар, Гончар, Пасічник. За допомогою ілюстрацій спробуйте пояснити походження цих прізвищ, установити, яким саме ремеслом займалися прадіди сучасних носіїв цих родових імен.

1. Чи знаєте ви про походження свого прізвища?
2. Нині поширений рух за відродження давніх ремесел в Україні. Як ви думаєте, навіщо розвивати цю справу? Чи хотіли б ви до неї долучитися?

Поміркуймо!

Як ви розумієте українське прислів'я: «Ремесло пити та їсти не просить, а само дає»?

Винахідництво є одним з найважливіших видів творчої діяльності людства. В усі часи воно допомагало людині в освоєнні дикої природи, від видобування вогню і до польотів у космос.

Одним з найдавніших винаходів людства було колесо. Завдяки йому ми можемо тепер користуватись та насолоджуватись технічними благами сучасної цивілізації.

Колесо, зображене на давній скульптурі

Візок на колесах, знайдений під час розкопок у стародавньому індійському місті Мохенджо-Даро

Прядка

Водяний млин

Паровоз

Космічний корабель

Назвіть три найважливіші, на вашу думку, відкриття людства. Свою відповідь обґрунтуйте.

3. БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ?

Уся історія людства — це історія його взаємин із природою. Діяльність людини завжди впливала на стан довкілля. Здобуваючи нові «перемоги» над природою, людство збіднювало навколишнє середовище.

Поміркуймо!

За допомогою ілюстрацій поміркуйте, про які «перемоги» над природою йдеться. До яких наслідків це може призвести?

Запропонуйте заходи щодо запобігання цим наслідкам.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Позначте на шкалі часу найважливіші етапи розвитку господарства.
2. Поясніть відмінність між привласнювальним і відтворювальним господарством.
3. Які обставини сприяли вдосконаленню знарядь праці?
4. Назвіть традиційні заняття українського народу.
5. Вправа «Галерея із секретом». Уявіть, що вам потрібно впорядкувати тематичну експозицію «Найважливіші винаходи людства». Перевірте, чи правильно вказані культурні епохи людства в підписах до ілюстрацій. Запропонуйте, як можна змінити підписи та впорядкувати малюнки у хронологічній послідовності появи винаходів.

1. Пароплав.
Доба Античності
2. Віз на колесах.
Новий час
3. Друкарський верстат.
Первісна доба
4. Комп'ютер.
Середні віки

II. Обговорюємо в групі

1. Подумайте, які наукові знання та винаходи людина застосувала для того, щоб від примітивних знарядь праці дійти до новітніх технологій.
2. Чому необхідно підтримувати розвиток стародавніх ремесел у наш час сучасних технологій?
3. Як потужний промисловий розвиток сучасного світу впливає на стан довкілля?

III. Мислю творчо

1. Складіть прогноз розвитку технологій для майбутнього: які механізми, знання будуть потрібні людям у майбутньому.
2. Підготуйте презентацію «Винаходи українців, якими користується світ».
3. Дізнайтеся, чи є небезпека для довкілля у вашому регіоні. Спробуйте за допомогою піктограм створити спеціальні знаки, які закликають берегти довкілля. Поширте їх у своєму мікрорайоні.

§ 31 Практична робота № 6. Українські міста і села в минулому і тепер (етнографічне дослідження)

Український народ має цікаву культуру. Звичаї і традиції нашого народу сягають сивої давнини ще дохристиянських часів. Яскравим прикладом багатства нашої культури є те, що до нашого часу збереглися і значно збагатилися давні українські промисли, ремесла, народна пісенна творчість.

Виготовлення Дідуха.
Картина художниці Ольги Гуляєвої

Родина Алчевських (XIX ст.)
Поєднання традицій і моди

Осередком формування української культури було село.

Це зумовлено тим, що з давніх-давен українці займалися землеробством. Їхнє життя було організоване згідно з річною зміною сільськогосподарських занять. Навесні сіяли, влітку збирали урожай, восени завершували заготівлю збіжжя на зиму, взимку займалися домашнім ремеслом: ткали полотно, шили одяг, оздоблювали його вишивкою. Завершення кожного етапу господарського року відзначалося відпочинком-святкуванням.

Однак із часом традиції українського суспільства змінювалися. Починаючи від часів індустріальної революції (XIX ст.) значно зросла роль міст у житті суспільства. У пошуках роботи і нових можливостей дедалі більша кіль-

Це фото можна також назвати «Зустріч двох епох». Поміркуйте чому.

кість українських селян перебиралася жити в місто. Міське життя було інтенсивнішим. Зв'язок із селянським середовищем та його традиціями втрачався, змінювалися й традиції жителів міста.

Цікаво, як змінилися традиції населення України? Отже, сьогодні ми дізнаємось, хто такі вчені-етнографи та як вони досліджують побут і звичаї українського народу.

1. ГРА «ДОСЛІДНИЦЬКА ЛАБОРАТОРІЯ»

Уявімо себе ученими-етнографами й здійснимо міні-дослідження побуту та звичаїв українського народу.

Увага! Вітається залучення до підготовки проекту старших членів родини із цікавою інформацією про родинні звичаї та традиції.

Теми міні-проектів

1. Українська мода: від вишиванки до джинсів.
2. Українське меню: традиції та сучасні новинки.
3. Свята й дозвілля українців: від веснянок до Нового року.
4. Історія дитячої іграшки: від ляльки-мотанки до «Майнкрафт».
5. Побут і звичаї народів України.
6. Традиції та свята моєї родини.

Діємо: практичні завдання

Пам'ятка для проведення етнографічного дослідження

1. Здійсніть пошукову роботу: доберіть джерела (книжки, інтернет-ресурси, ілюстрації, відеоматеріали, фотодокументи).
2. Опрацюйте дібрані джерела — знайдіть необхідну для висвітлення теми дослідження інформацію.
3. Під час дослідження зверніть увагу на те, які звичаї і традиції збереглися до нашого часу, а які — зазнали змін чи втрачені.
4. Підготуйте представлення довільної форми (мультимедійна презентація, виставка фотографій, плакат) з теми дослідження.

Шкільний етнографічний музей
«Українська хата» в с. Нерубайське
(Одеська область)

(матеріал див:
<https://goo.gl/ZVK2mQ>)

2. «КОЛАЖ ІСТОРИЧНИХ ФОТОГРАФІЙ»

Пропонуємо вашій увазі давні та сучасні світлини різних епізодів життя України. Виконайте завдання до них.

Українське село (фото XIX ст.)

Українське село (фото XXI ст.)

1. Порівняйте світлини та визначте, як змінилося українське село за останні століття.
2. Що в сучасному селі залишилося незмінним від старих часів?

м. Черкаси (фото початку XX ст.)

Житлові райони сучасного Києва

1. Чим сучасні міста відрізняються від давніх?
2. Що, на вашу думку, вплинуло на зміни облаштування міст?
3. Яке місто із зображених, на вашу думку, є зручнішим для проживання людей?

Українські жінки (фото початку XX ст.)

Жителі України (сучасне фото)

1. Спробуйте назвати головні елементи одягу жінок на фотографіях.
2. Який одяг, на вашу думку, є зручнішим? Чому?
3. Чи зберігаються в наш час у гардеробі елементи давнього одягу? З новими деталями чи в незмінному вигляді?

Чумаки (фото початку ХХ ст.)

Сучасний потяг

1. Як змінився транспорт в Україні?
2. Чим відрізняються завдання транспорту сьогодні й колись? Для чого його використовують?
3. Дізнайтеся, коли в Україні з'явилися сучасні види транспорту: залізничний, автомобільний, авіаційний.

3. «МУЗЕЙ СУЧАСНОЇ ЕТНОГРАФІЇ»

У вашій школі є музейна кімната або музей, де зберігаються та експонуються предмети старовини. Уявіть, що ви отримали завдання поповнити колекцію музею предметами сучасного побуту.

1. Запропонуйте предмети для експозиції, які ви хотіли б зберегти для нащадків.

2. Підготуйте експозицію (*виставку предметів*) та обґрунтуйте, чому саме ці предмети ви хотіли б зберегти.

§ 32 Українські школи та університети

Пригадайте свій перший день у першому класі. Чи справдилися ваші очікування?

1. ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У дохристиянські часи мудрість предків передавалася молодому поколінню в усній формі в родинному колі. З прийняттям християнства за навчання дітей взялася держава. Після хрещення князь Володимир Великий заснував у Києві школу для дітей бояр і дружинників. Про високий рівень грамотності серед населення Русі свідчить велика кількість написів на предметах щоденного вжитку і графіті на стінах храмів.

Автограф Анни, доньки князя Ярослава Мудрого

Давньоруський меч (X–XI ст.) з написом «Коваль Людота»

1. Спробуйте знайти сучасні українські літери в написах.
2. Що про розвиток освіти в Русі-Україні можуть свідчити написи доньки князя та звичайного коваля?

Пізнавально й цікаво

На стінах Софійського собору досі залишилися написи та малюнки, залишені священиками та відвідувачами собору.

Ці написи та малюнки мають загальноприйнятту назву — графіті. На сьогодні виявлено понад 7000 графіті XI — початку XVIII ст. Кількість графіті свідчить про високий рівень писемності в Русі-Україні.

Напис на стіні Софійського собору в м. Київ

Навчання дітей письма й читання відбувалося за церковними книгами. У той час центрами шкільництва, так само як і книжкової справи, були монастирі. Навчання вимагало від дітей неабиякої старанності: правила написання визначали красу, геометричні пропорції і точність постановки кожної літери. Вивчали й арифметику, географічні та природничі науки.

Монастирі — центри освіти та книжкової справи (мініатюра з літопису)

1. Поцікавтеся, звідки на Русі з'явилися перші книги.
2. Якими знаннями й уміннями мали володіти автори давньоруських книг?

Поміркуймо!

З «Повчання дітям» Володимира Мономаха

«Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею...

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітьесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської...

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітьесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

1. Яким моральним настановам повчав дітей Володимир Мономах?
2. Чи важливі ці настанови, на вашу думку, у сучасному суспільстві?

За козацьких часів освіту здобували діти різного віку та статку. Іноземний хроніст Павло Алеппський писав у зв'язку із цим: «У країні козаків усі діти вміють читати, навіть сироти».

Важливою ознакою тогочасної освіти було прагнення поєднати навчання з релігійним вихованням у дусі вірності православної релігії. Особливу роль у цьому відігравали **братські школи**. Навчання в них здійснювалося за зразком європейських шкіл. Діти вивчали «сім вільних наук», а також слов'янську, грецьку мови. Поширенню грамотності сприяло винайдення книгодрукування, яке приніс в Україну **Іван Федоров**. У 1574 р. він

Юрій Дрогобич

у Львові надрукував перші книги «Апостол» і «Буквар».

До кінця XVI ст. українці, які хотіли здобути вищу освіту, навчалися в західно-європейських університетах і досягали там значних успіхів. Наприклад, виходець з українського містечка Дрогобича **Юрій Котермак** (1450–1494 рр.) навчався в Ягеллонському університеті в Польщі, а згодом — в Болонському університеті в Італії. В історію він увійшов як астроном, астролог, доктор медицини і філософії. Був обраний ректором Болонського університету.

Перший навчальний заклад вищого типу заснував у своєму маєтку князь **Костянтин-Василь Острозький у 1576 р.** В основу діяльності **Острозької академії** було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи вільних наук (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії), а також вищих наук: філософії, богослов'я, медицини. Студенти Острозької академії опановували п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинську. Довкола Острозької академії гуртувалися

Киево-Могилянська академія.
Сучасний вигляд

кращі тогочасні науковці, письменники. Острог був визначним центром книгодрукування.

Традиції вищої освіти в Україні продовжила **Києво-Могилянська академія**, заснована з ініціативи **Петра Могили** в 1632 р. Тут працювали й навчалися видатні діячі української історії Іван Мазепа, Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович.

Дізнайтеся, чим уславилися в історії згадані в тексті параграфа випускники Києво-Могилянської академії.

Пізнавально й цікаво

Центральний корпус Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича — колишньої резиденції митрополитів Буковини і Далмації — включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Пригадайте, які об'єкти від України включено до цього списку.

Чернівецький університет

Важливим освітнім центром був Львів. Тут у **1661 р.** заснували університет, який діє понині.

Помітно зменшилася кількість грамотного населення наприкінці XVIII — у XIX століттях. Це пов'язано з тим, що в Російській імперії навчатися могли лише заможні люди. Після знищення козацтва тривалий час перебували в занепаді давні освітні центри. Однак поступово активним громадським діячам вдалося домогтися відкриття в **1805 р. першого в Наддніпрянській Україні університету в Харкові**. Ініціатором відкриття був учений і громадський діяч **Василь Каразін**. Децю пізніше були засновані інші великі університети, які діють і дотепер. **1834 р.** було відкрито **Університет Святого Володимира в Києві**, **1865 р.** почав роботу **університет в Одесі**, а в **1875 р.** відкрив свої двері для студентів **Чернівецький університет**.

1

2

3

1. Львівський університет
2. Університет Святого Володимира в Києві
3. Харківський університет

Дізнайтеся, чи легко було здобувати освіту в Російській імперії учням-українцям.

Поміркуймо!

1. У наш час прийнято вважати, що вчительство — переважно жіноча професія. Як ви думаєте, чому?
2. Порівняйте цю ситуацію з періодами України-Русі та козацької доби, про які йдеться в тексті параграфа. Що змінилося?

З давніх-давен головною вихователькою дітей в українській родині була жінка-мати, бабуся.

Згодом заможні жінки, як вже згадувана нами **Галшка Гулевичівна**, виступали засновницями українських шкіл. Серед перших українських учительок варто згадати **Христину Алчевську** (1841–1920 рр.). Христина Алчевська розпочинала свою педагогічну діяльність у Харківській недільній школі для дорослих. У 1862 р. відкрила безплатну жіночу недільну школу. Згодом на власні кошти заснувала школу для сільських дітей у селі Олексіївка на Луганщині. Х. Алчевська активно пропагувала ідею навчання дітей рідною мовою.

Христина
Алчевська

2. РОЗВИТОК НАУКОВИХ ЗНАНЬ

Витоки наукових знань в Україні сягають часів існування стародавніх грецьких міст-держав (VIII–VII ст. до н. е.) на берегах Чорного та Азовського морів. Античні міста відзначалися значним розвитком освіти, медицини та культури. Особливу увагу приділяли медицині. Про це свідчать численні археологічні знахідки (хірургічні ножі, пінцети, голки тощо). В Ольвії існувала аптека. Жителі Керкінітиди широко використовували цілющі властивості кримських грязей.

За часів України-Русі накопичувалися необхідні для життя знання. Наприклад, знання хімічних властивостей та особливостей будівельних матеріалів застосовували у виготовленні скла, мозаїк, різнокольорових емалей, черні, фрескових розписів храмів тощо. Також у будівництві використовували математичні знання. Належну увагу приділяли лікарській справі. Першим визначним лікарем-жінкою в історії України-Русі була праправнучка Ярослава Мудрого Добродія-Євпраксія-Зоя. Євпраксія в 30-х роках XII ст. написала науковий трактат грецькою мовою «Алімма» (Мазі), який здобув популярність за межами Русі. Це була перша відома авторська медична праця.

За козацької доби визначним науково-освітнім центром стала Києво-Могилянська академія. Учені, що тут працювали, зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії.

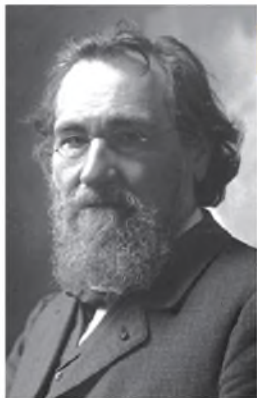
Небувалого розвитку в XIX ст. досягли українознавчі науки.

Поміркуймо!

Пригадайте відомих українських істориків XIX ст. Який внесок у розвиток наукових знань про Україну вони зробили?

Українські вчені здійснили низку наукових відкриттів. Зокрема, **Іван Пулюй** першим сконструював пристрій для рентгену, за допомогою якого можна було визначити ушкодження кісток.

Ілля Мечников — перший український Нобелівський лауреат

Перші знімки Івана Пулюя

1. Дізнайтеся, що таке Нобелівська премія.
2. З'ясуйте, хто з українських діячів також претендував на Нобелівську премію.

Ілля Мечников описав клітинний імунітет і фагоцитоз, за що отримав Нобелівську премію.

Сучасний науковий центр України — Українська академія наук — була заснована в 1918 р. за сприяння українських урядів доби Української революції. Першим президентом Академії наук України був учений **Володимир Вернадський**. На жаль, після захоплення влади в Україні більшовиками умови для розвитку української науки значно погіршилися.

Попри всі труднощі, які випали на долю України у XX ст., українські вчені здійснювали важливі наукові відкриття, а результати їхніх досліджень прислужилися людству.

Володимир Вернадський

Дізнайтеся, хто ще з науковців проводив наукові дослідження в часи становлення Української академії наук.

Євген Патон

Микола Амосов

Олександр
Богомолець

Наталія
Полонська-
Василенко

Олег Антонов

Сергій Корольов

1. Дізнайтеся, які важливі відкриття здійснили вчені, зображені на фото.
2. Чим їхні відкриття прислужилися людству?

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Побудуйте шкалу часу, на якій позначте час заснування провідних навчальних закладів різних часів в Україні.
2. Позначте на шкалі часу відкриття українських університетів.
3. Покажіть на карті України міста, у яких були засновані перші університети.
4. Чому університети називали центрами освіти та науки?

II. Обговорюємо в групі

1. Порівняйте зміст навчання в давні часи з науками, які вивчають теперішні учні й студенти. Чим вони відрізняються й що в них спільного?
2. Поміркуйте, який досвід минулого в навчанні дітей ви запозичили б для наших часів.

III. Мислю творчо

1. Створіть дидактичну гру (*кросворд, вікторину*) за матеріалом параграфа.
2. Створіть портфоліо (добірку портретів видатних українських учених сучасності).

§ 33 Здоров'я і дозвілля

Як ви розумієте вислів давньогрецького філософа Сократа: «Перша сходинка до щастя — здоров'я»?

1. ПРО ІСТОРІЮ ЛІКАРСЬКОЇ СПРАВИ Й НЕ ТІЛЬКИ

Задовго до прийняття християнства на наших землях опіку над хворими розуміли як моральний обов'язок.

Накопичуючи знання, передаючи їх з покоління в покоління, народні лікарі створили унікальну культуру, яка тисячоліття стояла на варті здоров'я.

Знахарі, чудесники, відуни — саме так називали цілителів у Київській державі. У медицині минулого поєднувалися містика і практичний досвід. Хвороби лікували оберегами та джерельною водою, травами та замовляннями.

Лікувальний дар на Русі цінувався надзвичайно високо. На сторінках літописів імена цілителів постають поруч з іменами князів.

Історія донесла до нас ім'я славетного лікаря Києво-Печерського монастиря монаха Агапіта. Славу й повагу народу він отримав за сердечне, щире ставлення до хворих, скромність і безкорисливість (гроші за лікування Агапіт не брав). Саме при монастирях з'являються перші лікарні.

Скіф-воїн лікує хворий зуб товаришу.
Зображення на вазі з кургану Куль-Оба
(Автономна Республіка Крим)

Давньоєгипетські
хірургічні ножі

Лікар Агапіт

Сучасні хірургічні інструменти

Поміркуймо!

З порад стародавніх знахарів: «Не хочеш хворіти, то став хату біля джерела із чистою водою й обов'язково з вікнами для сонячного світла».

Наскільки актуальною є ця порада цілителів минулого для нас?

Пізнавально й цікаво

Оберіг — предмет (браслет, підвіска, медальйон, каблучка і т. ін.), якому приписують надприродну здатність відвертати від його власника хвороби, біду, приносити щастя.

Давні обереги

Поміркуймо!

Костоправи, зубоволоки, різальники — так називали лікарів у Київській державі, які займалися певним напрямом у лікуванні хворих.

Спробуйте визначити, як сьогодні ми називаємо цих лікарів.

У XV ст. у Львові, Києві, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах створювали цехи цирульників. Навчалися в цих закладах шість років. Це була єдина на той час школа медичних кадрів для міст і великих сіл. Крім гоління, цирульників навчали надавати медичну допомогу в разі травмування, кровотеч, поранень, переломів кісток.

У козацькому війську приділяли велику увагу наданню медичної допомоги. Гетьман Богдан Хмельницький опікувався організацією допомоги не тільки пораненим і хворим на Січі, а й жителям

козацьких земель. У кожній козацькій сотні були цирульники — люди, які знали прийоми лікування, у тому числі надання хірургічної допомоги.

2. ІСТОРІЯ АПТЕЧНОЇ СПРАВИ

Сьогодні, коли ми можемо придбати будь-які ліки без рецепту, а аптеки в нас є на кожному кроці, виникає запитання: «Чи зажди так було?».

У літописах згадується про виробництво ліків. На Русі ліки називали зіллям, а установи, що їх випускали — зелєнями. Виготовляли ліки з рослин: подорожника, суниці, м'яти, часника й т. ін.

У XVII ст. у Львові працювали 15 аптекарів. А в статуті Львівського цеху аптекарів 1611 р. йдеться про те, що аптекарі добре опанували свою справу, як і лікарі, приносять місту славу й користь благородним розумом та добрими науками.

Надання медичної допомоги у війську Богдана Хмельницького (фрагмент діорами)

Пізнавально й цікаво

Зі Львовом пов'язана найдавніша згадка про аптеки на території сучасної України. У 1270 р. Констанція, дружина князя Лева, заснувала при Домініканському монастирі притулок для хворих й аптеку при ньому. До XV ст. належать найстаріші збережені імена аптекарів — Клементя, Павла, Василя Русина.

Пізнавально й цікаво

Аптека-музей «Під чорним орлом» у м. Львів

Віртуальна екскурсія по Аптеці-музею у Львові

У Львові діє найстаріша з діючих аптек в Україні, яка працює з XVIII ст. і також є музеєм, у якому зібрано аптечний посуд, таблеткові машини різних століть, старовинні ваги, кам'яні ступки, у яких готували мазі.

Танці скоморохів
(малюнок з літопису)

3. ТАКЕ РІЗНЕ ДОЗВІЛЛЯ

А чи задумувались ви над тим, яким було дозвілля в Київській державі, середньовічному Львові? А як відпочивали, про що думали наші предки у вашому рідному місті чи селищі років 100–150 тому?

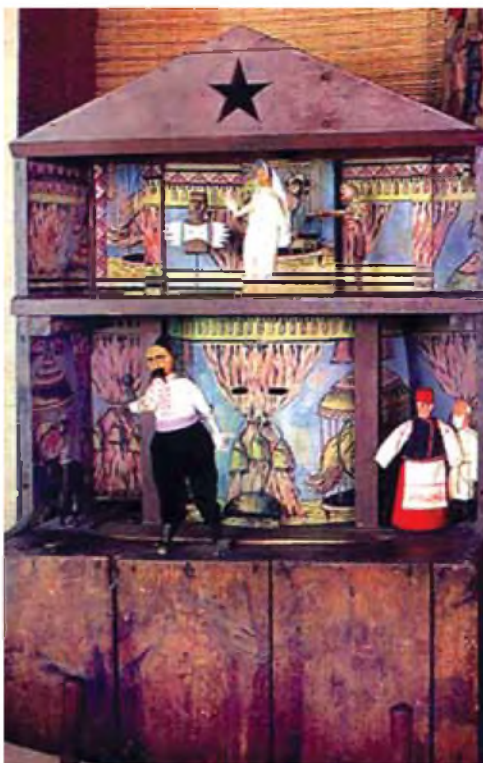
У Київській державі, як свідчать джерела тієї епохи, незважаючи на велику зайнятість повсякденною працею, населення вмiло весело відпочивати. Безумовно, дозвілля залежало від того, до якого стану належить людина. Але заняття у вільний час знаходили для себе як княжа родина, так і прості люди — селяни, ремісники.

Думаєте, що в ті далекі часи не вмiли танцювати? Помиляєтесь. Танці виконували в супроводі співу, музики (сопілка,

Відзначення свята Івана Купала

Дізнайтеся, які обряди сьогодні збереглися на свято Івана Купала.

Вертеп — традиційний український ляльковий театр

труби, бубни), плескання в долоні. Літописець оповідає, що народ сходився на майдані або на вулиці для загальної розваги. Танцювали під час весіль і вечорниць, уночі на Івана Купала. Водили хороводи, танцювали в парах, виконували сольні танці.

Городяни середньовічних міст уміли не тільки танцювати. Вони збирались на ринковій площі й ставали глядачами виступів мандрівних артистів: танцюристів, музикантів, акробатів, інколи й самі долучались до цього дійства. А ще із задоволенням переглядали виступи народних лялькових театрів (вертепів). Після напружених трудових буднів це було справжнє свято відпочинку.

4. В УСІ ЧАСИ І МОДА, І КРАСА

Історію розвитку людства можна описувати й представляти в різний спосіб. Особливо цікавою є історія повсякденного життя людини. На нього, безумовно, впливали умови життя, заняття людини, уявлення про красу.

1. Визначте, до якої історичної епохи належать представлені на малюнку жіночі костюми.
2. Подумайте, чи впливали умови життя людей, їхні заняття на стиль костюма. Яким чином?
3. Якою уявляли красу люди, що жили в часи виготовлення цих костюмів?
4. Простежте, як змінювалося становище жінки в усі часи й чи впливало це на жіночу моду.

ЗНАЮ й РОЗУМІЮ: запитання та завдання

I. Знаю нове

1. Де могли отримати медичну допомогу мешканці Київської держави?
2. Наскільки доступним було для населення медичне обслуговування?
3. Як опікувались пораненими у війську Богдана Хмельницького?
4. Яку роль відігравали цирульники в розвитку медичних знань у минулому?

II. Обговорюємо в групі

1. Поясніть, як ви розумієте вислів: «Поєднання містики і практичного досвіду в розвитку медицини».
2. На вашу думку, як стан медичного обслуговування впливає на тривалість життя людини?
3. Який досвід з минулого медицини можна використати сьогодні?

III. Мислю творчо

1. Уявіть, що ви житель європейського міста XVI ст. Складіть план свого вихідного дня.
2. Уважно розгляньте ілюстрації. Чиє дозвілля вони ілюструють? Поміркуйте, під впливом яких занять людини виникли образи іграшок? Що спільного й чим різняться іграшки минулого та сучасності? Як ви думаєте, чому?

Народні й сучасні іграшки

§ 34 У пошуках скарбів історії

ВПРАВА 1. «ВІД ВОЗА ДО РАКЕТИ»

Упорядкуйте хронологічну шкалу, розставляючи основні зміни в господарюванні людини в хронологічній послідовності.

ВПРАВА 2. «ХМАРИНКА ХРОНОСА»

Пропонуємо розгадати «Хмаринку Хроноса»:

1. Які історичні дати зашифровані в хмаринці?
2. Укладіть дві-три задачі на лічбу часу з датами, вміщеними у хмаринці, і запропонуйте друзям розв'язати їх.

ВПРАВА 3. ГОЛОВОЛМКА

Знайдіть прізвища видатних особистостей. Одним реченням розкрийте їхню роль в історії освіти і науки.

ЕВС	ИК	КОР	ОС	ОВ
ВЕ	ОВ	АЛЧ	РН	ПУЛ
ЮЙ	АМ	ЧН	ИЙ	СЬК
ЬКА	ОЛЬ	МЕ	АД	ОВ

ВПРАВА 4. ФІЛОСОФСЬКИЙ РЕБУС

У філософських ребусах закодовані важливі для життя і розвитку суспільства поняття.

Завдання:

1. Розгадайте ребуси — дізнайтеся закодовані слова.
2. Уголос поміркуйте (висловіть судження) про те, яке значення має кожне із закодованих тут явищ у розвитку суспільства.

Підказки до ребусів — анаграми ключових слів:

1. ЯОРДЗВО	4. АКАШГРІ
2. ІВСТОА	5. ГПРСОЕР
3. АКНАУ	6. ДАИЦТІРІ

ВПРАВА 5. ЗАЙВА ЛАНКА

Знайдіть у запропонованих рядах зайві слова, поняття. Поясніть свій вибір. Назвіть тему, що об'єднує більшість слів у ряду:

- а) гроші, продаж, збиральництво, ринок, підприємець;
- б) прялка, проспект, стріха, віз, лава;
- в) Іван Федоров, Юрій Котермак, Христина Алчевська, Павло Алеппський.

§ 35 Урок-узагальнення

1. ЩО? ДЕ? КОЛИ?

Тема 1. Відлік часу в історії

1. Що досліджує наука історія?
2. Як прийнято вимірювати історію?
3. Скільки століть у тисячолітті?
4. Де на теренах сучасної України стародавні греки заснували міста?
5. У якому столітті відбулася Революція гідності?

Тема 2. Де відбувається історія

1. Що таке історична карта?
2. Де відбулася перша битва монголів з об'єднаним військом руських князів?
3. Як називається книга Гійома де Боплана про Україну?
4. Коли було ухвалено Акт проголошення незалежності України?
5. Що таке безвізовий режим?

Тема 3. Джерела до вивчення історії

1. Що таке історичні джерела?
2. Як називається наука, що досліджує монети?
3. Де розміщують музейні експонати в певному порядку?
4. Коли тризуб уперше з'являється як герб Української держави?
5. Коли й де виникла абеткова писемність?

Тема 4. Історія України в пам'ятках

1. Що таке пам'ятка історії?
2. У чому відмінність скульптурної групи від статуї?
3. Найдавніший збірник законів на українських землях, укладений за Ярослава Мудрого, називався... (завершіть речення).
4. Чому у Відні встановлено кілька пам'ятників козакам?
5. У якому році розпочалася Українська революція?

Тема 5. Дослідники історії

1. Кого вважають «батьком історії»?
2. У якому році була завершена робота над текстом «Повість временних літ»?
3. Хто є автором наукової праці «Історія запорозьких козаків»?
4. Про важливі події історії козацької України оповідають... (завершіть речення).

5. Головою якого товариства був Михайло Грушевський у Львові протягом 1894–1914 рр.?

Тема 6. Усе має минуле

1. Де можна було здобути освіту дітям на українських землях у XVI–XVII ст.?
2. Як називається форма господарювання, за якої займаються землеробством та скотарством?
3. Що залишали на стінах Софійського собору священики та відвідувачі в XI–XVIII ст.?
4. Як називалися перші книги Івана Федорова, надруковані у Львові?
5. Що таке вертеп?

2. ІСТОРИЧНЕ ЛОТО «У СВІТІ ІСТОРІЇ»

Любі діти! На завершення навчального року пропонуємо пригадати найважливіші епізоди нашої історичної мандрівки й зіграти в **гру-лото «У світі історії»**.

Обладнання для гри:

- ігрові картки (*розміщені на форзаці підручника*);
- картки-фішки для заповнення ігрових полів, на які нанесено відповіді на запитання (*написи, малюнки — усього 96 шт.*).

Правила гри:

- ведучий чи ведуча зачитує запропоновані авторами запитання;
- учасники відшуковують відповіді на них у клітинках ігрових полів (*це можуть бути написи, малюнки, цифри*);
- якщо серед ваших карток-фішок ви знайшли відповіді на поставлене ведучим (ведучою) запитання, то маєте поставити свою фішку на відповідне поле в ігровій картці;
- перемагає той, хто найшвидше закриє всю ігрову картку.

Будьте уважні! За задумом авторів окремі відповіді на ігрових полях повторюються.

Усі матеріали до гри розміщено також за посиланням:

<https://drive.google.com/file/d/1My-1GHA3uusN-Mn1p1NP7nqTWzr1rb-2/view>

Бажаємо цікавої гри!

ЗАПИТАННЯ ДО ЛОТО

1. Престижна наукова нагорода, якої був удостоєний Ілля Мечников.
2. Період історії України, за якого вперше з'являється знак тризуб.
3. Упорядкована в схему історія роду.
4. Легендарний український король.
5. Пам'ятник — скульптурна група.
6. Предмети та дані, з яких розпочинають дослідження історії.
7. Революція, яка засвідчила прагнення українців жити за європейськими стандартами.
8. Основний закон держави Україна.
9. Твори, які належать до усних історичних джерел.
10. День Соборності України 22 січня 1919 р. — символ...
11. Періоди, яким притаманні певні особливості розвитку суспільства.
12. Відомий український історик, лідер Української революції.
13. Споруда для вшанування пам'яті про видатних людей і події.
14. Особливості, що відрізняють художні описи історії від наукових.
15. Статус, що дає можливість українцям вільно мандрувати.
16. Система господарства, яка сформувалася з винайденням землеробства і скотарства.
17. Фахівці, які досліджують культурно-побутові особливості народів.
18. Точка відліку християнського літочислення.
19. Образ, що передає трагедію Голодомору 1932–1933 рр.
20. Система умовних позначень до карти.
21. Наука, яка рахує історичний час.
22. Найдавніша збірка законів на українських землях.
23. Давньогрецький «батько історії».
24. Від заснування Києво-Могилянської академії до 2018 р. минуло...
25. Наталія Полонська-Василенко — одна з перших жінок-дослідниць історії.
26. Найвідоміша археологічна культура на українських землях.
27. Основна одиниця адміністративного устрою України.
28. Перший космонавт незалежної України.
29. Зменшене узагальнене зображення історичних подій.
30. Автор найвідомішого дослідження історії козацтва.
31. Століття, до якого належить дата 1596 р.
32. Історична епоха, яка настала після первісної доби.
33. Одна із цілей народу в Українській революції 1917–1921 рр.
34. Те в історії, що колись відбулося й позначається датою.
35. На відзнаку героїзму цих українських історичних героїв у Відні встановлено пам'ятник.
36. Місцем пам'яті про цю трагедію є Бабин Яр у Києві.

37. Традиційне вбрання, яке називають кодом українського народу.
38. Заняття, від якого походять прізвища Бондар, Коваленко, Гончар.
39. Особистості — герої історичних досліджень.
40. Писемні історичні джерела
41. Черговість подій, етапів роботи в часі, порядок їхнього розташування в часі.
42. Регіон країни, що вирізняється особливостями природних умов, життя та побуту людей.
43. Головні риси наукових досліджень історії.
44. Рік початку Української революції.
45. Речі, місця, що допомагають зберігати історичну пам'ять.
46. Центр козацтва, осередок козацької демократії.
47. Античні міста на теренах України.
48. Місто — столиця козацької держави Богдана Хмельницького.
49. Наука, яка досліджує монети.
50. Головні заняття людини за часів привласнювального господарства.
51. Пристрій для підрахунку історичного часу.
52. Найвідоміший літописець Русі-України.
53. Установи, де люди можуть ознайомитися з пам'ятками історії.
54. Автор першої детальної карти України.
55. Переконання людини, символом якого є подвиг героїв Крут і воїнів УГА.
56. Скільки років минуло між відкриттям братської школи у Львові (1586 р.) та Харківського університету (1805 р.)?
57. Традиційна українська іграшка-жіночий образ, яку виготовляють із тканини вузликовим способом.
58. Період, у якому відлік років ведеться у зворотному порядку.
59. Історико-географічний регіон, назва якого пов'язана з діяльністю козаків.
60. Автор козацького літопису.
61. Лінія, на якій позначають послідовність історичних подій.
62. Перший президент Української академії наук.
63. Забавки дітей, які відтворюють діяльність дорослих.
64. Невід'ємний елемент української освіти, який супроводжує навчання.
65. Предмет, який володіє властивостями відвертати хвороби, приносити щастя.
66. Перші історичні оповіді, у яких сили природи виступають як живі істоти.
67. Система господарювання, що має на меті отримання прибутку шляхом продажу товару.
68. Українець, ректор найстарішого в Європі Болонського університету.
69. Дослідник історичних документів.
70. Упорядкований список днів року.
71. Найважливіші риси історика.
72. День проголошення незалежності України.

ДОРОГІ ДІТИ!

Ось і завершилася наша перша мандрівка світом історії України та світу. Протягом року ми ознайомилися з основами історичних знань. Разом міркували над призначенням історії, вимірювали історичний час, дізнавалися про витoki історичних знань і про те, як наш народ зберігає історичну пам'ять. Ми дізналися про славні й трагічні сторінки української історії, про українських героїв у минулому та в наші дні. Зробити наше знайомство зі світом історії допомагали яскраві ілюстрації, комікси, репродукції картин, звертання до мудрості предків і сучасних технологій. Сподіваємось, що запропоновані нами пізнавальні ігри, ребуси, головоломки, кросворди зробили шлях до здобуття й закріплення знань цікавим і захопливим.

У наступних класах ви продовжите вивчати історію й детальніше ознайомитеся з іншими цікавими подіями в житті людства.

Як зробити так, щоб здобуті під час вивчення курсу «Вступ до історії» в 5 класі знання й уміння надалі були вашими вірними помічниками в пізнанні історії? Пропонуємо кілька порад щодо цього:

- читайте цікаві історичні книжки; для того щоб зробити правильний вибір, зверніться до вчителя історії, дорослих членів родини, однолітків, бібліотекаря;
- намагайтеся якнайчастіше, але доречно, вживати вивчені в цьому навчальному році історичні терміни й поняття. Що більше слів у вашому словниковому запасі, то легше обґрунтувати свої думки, бути цікавим співрозмовником;
- не бійтеся «мандрувати» мережею Інтернет, адже там можна знайти чимало цікавих ресурсів з історичними оповідями, фільмами, науково-популярними передачами;
- зберігайте і в майбутньому переглядайте записи в зошиті, які ви робили протягом року;
- не уникайте можливості подорожувати, відвідувати музеї, виставки, фестивалі, уважно слухайте екскурсіводів, намагайтеся зі знанням історії подивитися на побачені пам'ятки й пам'ятники — це все сприяє розширенню вашого кругозору та робить життя насиченим незабутніми враженнями й новими відкриттями!

До нових зустрічей!

Зміст

§ 1. Що вивчає історія	4
----------------------------------	---

ТЕМА 1. ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

§ 2. Як пов'язані історія і час	12
§ 3. Історія України та Європи на шкалі часу	20
§ 4. Практична робота № 1. Відлік часу в історії, робота зі шкалою часу	27
§ 5. Урок узагальнення	31

ТЕМА 2. ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

§ 6. Як пов'язані історія і простір	34
§ 7. Україна на картах упродовж історії.	39
§ 8. Сучасна Україна та її сусіди	45
§ 9. Історико-географічні регіони України.	52
§ 10. Практична робота № 2. Рідний край на карті України.	58
§ 11. Урок узагальнення	60

ТЕМА 3. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

§ 12. Що допомагає історикам вивчати минуле	64
§ 13. Писемні історичні джерела.	70
§ 14. Як і де зберігають історичні джерела.	77
§ 15. Практична робота № 3. Як ми можемо побачити минуле	83
§ 16. Урок узагальнення	86

ТЕМА 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ

§ 17. Минуле в пам'ятках історії.	92
§ 18. Княжа Русь-Україна та козацька Україна в пам'ятках історії	98

§ 19. Пам'ять про Українську революцію та Голодомор в Україні 1932–1933 років.	106
§ 20. Пам'ять про Другу світову війну	113
§ 21. Історія сучасної України мовою пам'яток	118
§ 22. Практична робота № 4. Пам'ятки рідного краю. Людина в правових пам'ятках України.	124
§ 23. Урок узагальнення	128

ТЕМА 5. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

§ 24. Як працюють історики	132
§ 25. Літописці української історії	137
§ 26. Хто започаткував наукові дослідження історії України.	142
§ 27. Наукове та художнє слово про минуле.	147
§ 28. Практична робота № 5. Родове дерево	154
§ 29. Урок узагальнення	157

ТЕМА 6. УСЕ МАЄ МИНУЛЕ

§ 30. Від воза до ракети: як змінювалися заняття людей . . .	160
§ 31. Практична робота № 6. Українські міста і села в минулому і тепер (<i>етнографічне дослідження</i>).	166
§ 32. Українські школи та університети.	170
§ 33. Здоров'я і дозвілля	177
§ 34. У пошуках скарбів історії	183
§ 35. Урок узагальнення	185

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович

ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна

БУРЛАКА Олена Вікторівна

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор *Л. П. Марченко*

Головний художник *І. П. Медведовська*

Художник-ілюстратор *Б. Г. Маслюк*

Комп'ютерна обробка ілюстрацій *Ю. М. Матвеев*

Літературне редагування *Н. В. Островська*

Технічний редактор *Е. А. Авраменко*

Коректор *С. В. Войтенко*

В оформленні підручника використано фотографії з вільних джерел Інтернету, а також *Л. Козіної, А. Домбровського, І. Щупака.*

Формат 70x100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 00,000 + 0,00 форзац.

Обл.-вид. арк. 00,00 + 0,00 форзац.

Зам. №

Тираж

ТОВ «Український освітянський видавничий центр «Оріон»»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

www.orioncentr.com.ua

Віддруковано: ТОВ «МОНОЛІТ-ДРУК» вул. Новокостянтинівська, 2А, м. Київ, 04080

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6043 від 27.02.2018 р.